

Guerra freda cultural i europeisme

Jordi Xuclà Costa

Reial Acadèmia Europea de Doctors
Real Academia Europea de Doctores
Royal European Academy of Doctors

BARCELONA - 1914

JORDI XUCLÀ COSTA és doctor en Comunicació per la Universitat Ramon Llull i llicenciat en Dret per la Universitat de Girona. Actualment està cursant un segon doctorat en Dret i Economia a la Universitat San Pablo-CEU. Advocat i professor de Relacions Internacionals, és professor a la Universitat Abat Oliba-CEU, a la Universitat Ramon Llull i a la Universitat de Vic-Central de Catalunya. Des de 2023, és president del Consell Català del Moviment Europeu i vicepresident del Consell Federal Espanyol del Moviment Europeu.

Entre 2000 i 2019 va desenvolupar una trajectòria parlamentària com a senador i diputat al Congrés dels Diputats. En el Congrés va ser president de la Comissió de Cooperació Internacional al Desenvolupament i de la Comissió de la Discapacitat. Va ser membre de l'Assemblea Parlamentària del Consell d'Europa entre 2008 i 2019, on fou ponent de divuit informes, president del Grup Parlamentari de l'Aliança dels Liberals i Demòcrates per Europa, membre del Comitè d'Elecció dels Jutges del Tribunal Europeu de Drets Humans i membre de la Comissió de Venècia.

La seva recerca se centra en integració europea, política exterior espanyola, conflictes congelats i diplomàcia parlamentària. És autor del llibre *Els catalans en la guerra freda cultural i l'europaisme: Diverses vides en una vida*, així com de més de 50 articles en revistes acadèmiques indexades i capítols de llibre.

Ha estat distingit amb l'Orde del Mèrit Civil d'Espanya, l'Orde de l'Estrella de la Solidaritat Italiana, l'Orde de Grimaldi de Mònaco, l'Orde del Mèrit d'Hongria, l'Orde del Mèrit d'Ucraïna i les Medalles Presidencial de França i Kazakhstan.

Guerra freda cultural i europeisme

Excm. Sr. Dr. Jordi Xuclà Costa

Guerra freda cultural i europeisme

Discurs d'ingrés en la Reial Acadèmia Europea de Doctors, com a
Acadèmic de Número, en l'acte de la seva recepció
l'1 de juliol de 2026

per l'

Excm. Sr. Dr. Jordi Xuclà Costa
Doctor en Comunicació i Relacions Internacionals

i contestació de l'Acadèmic de Número

Excm. Sr. Dr. Santiago Castellà Surribas
Doctor en Dret

COL·LECCIÓ REIAL ACADÈMIA EUROPEA DE DOCTORS

Reial Acadèmia Europea de Doctors
Real Academia Europea de Doctores
Royal European Academy of Doctors
BARCELONA - 1914

www.raed.academy

© Jordi Xuclà Costa

© Reial Acadèmia Europea de Doctors

La Reial Acadèmia Europea de Doctors, respectant com a criteri d'autor les opinions exposades en les seves publicacions, no es fa ni responsable ni solidària.

Queden rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del “Copyright”, sota les sancions establertes en les lleis, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol mitjà o procediment, compresos la reprografia i el tractament informàtic i la distribució d'exemplars d'ella mitjançant qualsevol mitjà o préstec públic.

Producció Gràfica: Ediciones Gráficas Rey, S.L.

Imprès en paper offset blanc superior per la Reial Acadèmia Europea de Doctors.

ISBN: 978-84-09-88815-3

D.L: B 15456-2026

Imprès a Espanya –Printed in Spain- Barcelona

Data de publicació: juliol 2026

⊗ AGRAÏMENTS

Excel·lentíssim senyor president,
excel·lentíssims senyores i senyors acadèmics,
excel·lentíssimes, honorables i il·lustríssimes autoritats,
excel·lentíssims i il·lustríssims senyores i senyors,

Constitueix un honor immens per a mi ingressar com a acadèmic de número de la Reial Acadèmia Europea de Doctors. En justa correspondència amb una distinció tan alta, intentaré contribuir esforçadament a les seves notables finalitats intel·lectuals, morals i socials.

Agraeixo de cor la vostra presència a les autoritats que presideixen l'acte, als altres membres d'aquesta Reial Corporació i a tots els altres assistents. També dono les gràcies als que segueixen la transmissió en directe i als que la veuran en diferit.

☒ ÍNDEX

Agraïments.....	5
DISCURS D'INGRÉS	9
A- El marc: la guerra freda cultural (1945–1950)	13
1- De la postguerra a la guerra freda cultural	13
2- Els aparells de la guerra freda	15
3- El Waldorf-Astoria (1949) i la rèplica intel·lectual.....	16
4- Berlín 1950: naixement del Congrés	18
B- Els antecedents espanyols: la guerra freda abans de la Guerra Freda	27
1- Anticomunisme útil, dictadura inacceptable: la singularitat espanyola	27
2- La Haia, 1948: europeisme, exili i xarxes de postguerra.....	29
3- De la fundació del Consell espanyol i el català a Munic 1962	35
4- La història prèvia: la guerra freda abans de la Guerra Freda	40
5- Lovestone i la solidaritat antiestalinista	42
6- El rescat i el viatge cap a l'altre bàndol	45
7- Per què ells? Gorkin i l'ofici polític dels excomunistes	49
8- La soledat dels excomunistes antiestalinistes	51
9- L'exili socialista i la sentència contra Espanya.....	54
10- Contra el neutralisme, contra Sartre	60
11- Hongria, 1956: l'hora de la veritat	62
C- El Congrés arriba a Espanya: antifranquisme, europeisme i disputa cultural	65
1- El Congrés a Espanya: disputar l'antifranquisme cultural.....	65
2- Lourmarin, juliol de 1959: el primer contacte amb l'interior	68
3- Copenhaguen i la constitució del Comitè Espanyol (1960-1962)	72
4- Com funcionava de debò: els diners de París i el repartiment de l'interior.....	74

5- El catàleg de les ajudes (1962-1967)	75
6- Publicacions i premis	77
7- Els Diálogos Cataluña-Castilla: la cultura com a pont.....	78
8- L'escàndol de 1967: la bomba esclata.....	79
9- Seminarios y Ediciones: donar continuïtat al projecte	81
10- La xarxa catalana que va sobreviure el Congrés	82
11- La trama singular de Pablo Martí Zaro	83
D- Llegat i lliçons: causes justes per camins impurs.....	87
1- La diferència de to: dues vares de mesurar.....	87
2- El gir: del compromís al “fi de les ideologies”	90
3- Què en pensem, de tot plegat? L'ethos i la complexitat.....	95
4- L'eco al present: per què aquesta història ens interpel·la	100
5-Per acabar	106
Bibliografia	109
DISCURS DE CONTESTACIÓ.....	115
Publicacions de la Reial Acadèmia Europea de Doctors.....	133

❖ DISCURS D'INGRÉS

Aquest relat comença amb una data: abril de 1967. Aquell mes, la revista californiana *Ramparts* publicà una sèrie de materials que confirmaven el que ja se sospitava en la premsa nord-americana: la Central Intelligence Agency havia sostingut, durant anys i de manera discreta, centenars d'organismes privats repartits pel món. Sindicats, fundacions, revistes, centres d'estudi, plataformes culturals i organitzacions independents apareixien, de sobte, sota una llum nova. El que havia nascut de la societat civil quedava connectat amb una estructura d'influència més àmplia, la d'un Estat que havia decidit no deixar la batalla de les idees només en mans de l'adversari.

La revelació no era només una qüestió de comptabilitat reservada. Durant disset anys, moltes d'aquelles institucions havien treballat sota la bandera de la llibertat intel·lectual, de la independència crítica i del compromís antitotalitari, i ho havien fet sovint amb conviccions sinceres. Saber que una part dels seus recursos venia de l'Agència nord-americana introduïa una ombra, certament, però no anul·lava la feina feta. Als Estats Units l'escàndol fou sonat. A Europa, en canvi, la notícia provocà menys sorpresa, potser perquè la vella experiència del continent feia més comprensible la relació entre cultura, poder i raó d'Estat. Per als qui hi havien participat de bona fe, la notícia obligava a repensar el sentit d'una part de la seva vida pública, però no necessàriament a renegar-ne.

Anys més tard, el 1975, el Senat nord-americà constituí una comissió especial per aclarir l'abast d'aquelles pràctiques: el Comitè Church. Les seves conclusions confirmaren la magni-

tud del dispositiu. Fins al 1967, la CIA havia impulsat nou-cents grans projectes encoberts en desenes de països, complementats per milers d'iniciatives menors. Convé llegir aquesta xifra en el seu context: eren els anys en què el bloc soviètic desplegava la seva pròpia ofensiva cultural amb tots els recursos d'un Estat, i Occident sentia que no podia cedir-li sense resposta el terreny del prestigi intel·lectual. Això no exime la manca de control públic d'aquelles operacions que suposava un problema democràtic real, però ajuda a entendre per què es van fer i per què molts hi van veure una necessitat del moment més que una conspiració.

Entre tots aquells projectes, un destacà per ambició, prestigi i eficàcia: el Congrés per la Llibertat de la Cultura. Nascut a Berlín el 1950, amb seu operativa a París i una xarxa internacional de revistes, seminaris, beques, congressos i comitès locals, esdevingué la peça més refinada de la diplomàcia cultural occidental d'aquells anys. Durant disset anys agrupà alguns dels noms més rellevants de la vida intel·lectual d'Occident i projectà una imatge poderosa i, en bona part, real: la d'una internacional d'escriptors, professors, artistes i editors mobilitzats contra el totalitarisme, contra la fascinació soviètica i contra un neutralisme que, segons ells, afeblia moralment les democràcies en un moment en què calia saber on s'era.

Aquesta investigació s'ocupa d'aquella història, però des d'un angle particular: el dels espanyols, i més concretament el d'una part de l'exili republicà de 1939. Aquells exiliats trobaren en el Congrés una plataforma d'acció quan la causa democràtica espanyola havia quedat gairebé abandonada per les grans potències occidentals. Hi portaren prestigi antifeixista, experiència política, coneixement de primera mà de l'estalinisme, xarxes llatinoamericanes i europees, i una necessitat molt concreta: continuar parlant d'Espanya quan el règim de Franco comen-

çava a ser acceptat com un aliat útil dins l'ordre occidental de la guerra freda.

La seva presència dins el Congrés no admet cap fórmula simple d'anàlisi. No foren víctimes d'una manipulació ni actors ingenus d'una causa transparent. Van actuar dins una estructura de poder que no controlaven, finançada per vies que molts desconeixien, però van fer-ho amb objectius propis i amb lucidesa: mantenir viu l'antifranquisme democràtic, l'antiestalinisme d'esquerres, l'europèisme liberal i una cultura política que es negava a triar entre Franco i Moscou. Que una gran potència se'n servís no impedeix que ells també se servissin de la potència; la relació, en bona mesura, fou d'utilitat mútua.

La història que segueix és, per tant, una història de compromisos sincers servits amb instruments imperfectes; de llibertat proclamada i, alhora, defensada amb els mitjans que el seu temps oferia. És també una història sobre la dificultat de sostenir el compromís intel·lectual quan les causes justes necessiten plataformes que no es poden escollir del tot. I, en el fons, conserva una pregunta que no ha perdut vigència: què significa pensar públicament, prendre partit i no callar en un món dividit, sense renunciar ni a la pròpia veu ni a la pròpia causa.

❖ A- EL MARC: LA GUERRA FREDA CULTURAL (1945–1950)

1- De la postguerra a la guerra freda cultural

La finalització de les hostilitats a Europa, la primavera de 1945, no va portar una pau completa. Va portar el final de la Segona Guerra Mundial però també a una estabilització vigilada. La derrota del nazisme havia resolt la guerra, però havia deixat oberta la disputa sobre l'ordre que havia de venir després. Al final de la Segona Guerra Mundial, Winston Churchill ja veia que els aliats que estaven guanyant la guerra es convertirien en rivals, en pols oposats de la nova guerra ideològica que des-puntava. Les conferències de Yalta i Potsdam van anar fixant el mapa d'acord amb una lògica de zones d'influència que, en molt poc temps, es va convertir en un món de blocs oposats, en un nou món bipolar. I en aquest nou ordre, el terreny de batalla més fràgil era Europa que en pocs anys quedava repartida entre dues maneres d'entendre el món en totes les seves dimensions: la democràcia o la dictadura del proletariat i el paper de l'Estat, la seguretat, l'economia. En certa manera el continent continuava organitzat al voltant de la por perquè la guerra freda era dissuasió i en el bloc comunista, a més, control absolut de la vida dels ciutadans per part de l'Estat.

A Occident, el projecte de reconstrucció econòmica impulsat pels Estats Units es concretà en el Programa de Recuperació Europea, conegut com a Pla Marshall, i en la creació, el 1948, de l'Organització Europea de Cooperació Econòmica (OECE). El podem interpretar com un instrument tècnic per administrar ajudes, però és més ajustat entendre'l com una eina política per

acostumar els estats europeus a cooperar i no declarar-se més la guerra. Sí, en els orígens de la unitat europea de postguerra també hi ha un element de necessitat d'integrar un espai de democràcia i interdependència per frenar l'expansió del comunisme i per obligar els països europeus a entrellaçar el seu futur per evitar el mal absolut del passat, l'impacte durador de l'Holocaust. En aquell moment, reconstruir una Europa unida volia dir evitar la misèria, establir les democràcies i impedir que el comunisme aprofités la desesperació social en victòria política. A la part oriental d'Europa, a l'altra banda del teló d'acer, la disciplina del Cominform, creat el 1947, i la presa de control institucional, policial i cultural sobre les democràcies populars van consolidar una zona sota la directa influència de Moscou.

En aquest mateix període, el Consell d'Europa (1949) i l'OTAN (1949) fixaren, amb registres diferents, un horitzó occidental de valors i de seguretat compartida. Les noves institucions de postguerra es creaven amb celeritat perquè en temps real es configurava un nou món amb dos models ideològics. La Comunitat Europea del Carbó i de l'Acer, ja el 1951, donaria una resposta sectorial a la idea que calia intervenir en els materials amb els que es feia la guerra en aquell moment, el carbó i l'acer, per fer més difícil la recaiguda europea en el desastre. Tot això portava a una nova realitat institucional creada amb pocs anys. Però per sota corria una altra guerra freda, menys evident i no menys important: la batalla per les idees, les paraules i els imaginaris col·lectius. A Occident es va programar amb els instruments del que anys més tard definiríem com a poder tou mentre que al bloc soviètic es faria amb disciplina de partit i un Estat omnipresent. La guerra freda cultural. En un costat i en l'altre, es tractava de donar contingut polític a paraules que tothom volia fer seves: "pau", "llibertat" i "democràcia". Guerra cultural, guerra freda cultural. En aquesta cursa, calia intervenir en la producció d'idees, en la circulació de llibres i revistes,

en el prestigi dels intel·lectuals i en la definició mateixa del que havia de voler dir la llibertat en el món de postguerra. Afectava la manera com les societats europees interpretarien el passat immediat i imaginarien el futur.

2- Els aparells de la guerra freda

L'escalada d'aquest enfrontament cultural es va anar accelerant entre 1947 i 1950. A Londres, el Foreign Office creà el 1948 l'Information Research Department (IRD), un departament discret, dotat de fons reservats, que produïa arguments, dossiers i materials destinats a ambaixades, periodistes, sindicats i circuits d'opinió prooccidentals. A Washington, el procés fou més complex. Durant la Segona Guerra Mundial, els Estats Units havien creat l'Office of Strategic Services (OSS), dirigit per William J. Donovan, per coordinar tasques d'espionatge, informació i operacions especials contra les potències de l'Eix.

L'OSS estava pensat per a la guerra i va ser dissolt l'octubre de 1945. Però William J. Donovan, que n'havia estat el director, ja havia defensat davant Roosevelt, el novembre de 1944, la creació d'un servei centralitzat d'intel·ligència per al temps de pau sota supervisió presidencial. La proposta, coneguda com el *Donovan Plan*, topà amb resistències dins l'administració: el Departament d'Estat, els comandaments militars i el FBI de J. Edgar Hoover discrepaven sobre qui havia de controlar aquelles funcions. Truman optà inicialment per desmantellar l'OSS i repartir-ne les competències entre el Departament d'Estat i el Departament de Guerra. La rivalitat amb Moscou i la nova política de contenció farien inevitable, en molt poc temps, la creació d'un aparell permanent d'intel·ligència exterior.

La guerra civil grega, el cop de Praga de 1948 i el bloqueig de Berlín van convèncer l'administració nord-americana que la co-

ordinació d'informació estratègica no era suficient. La National Security Act de 1947 va crear la Central Intelligence Agency (CIA), inicialment concebuda per centralitzar i analitzar informació exterior. Però l'any següent, amb la creació de l'Office of Policy Coordination (OPC), sota la direcció de Frank Wisner, Washington es dotà d'un instrument específic per a les operacions encobertes: propaganda, guerra psicològica, suport a organitzacions anticomunistes i accions destinades a influir en governs, partits, sindicats i opinió pública. Era la guerra freda. A l'altra costat del teló d'acer feien el mateix i en societats del tot no democràtiques. Durant els anys següents, aquestes funcions acabarien integrant-se dins l'estructura de la CIA.

No era un terreny verge. A la banda soviètica, el “pacifisme” organitzat també jugava a la seva guerra cultural i tenia noms com els congressos de la pau, les associacions professionals, les xarxes d'artistes i els manifestos internacionals. Moscou va demostrar de seguida una gran capacitat de convocatòria i d'una certa penetració en ambients occidentals. Disposava d'un capital simbòlic poderós com era la victòria sobre el nazisme, l'immens sacrifici humà de la Unió Soviètica i el prestigi antifeixista acumulat durant la guerra. Aquest capital li permetia atreure intel·lectuals de prestigi, sobretot en sectors d'esquerra, i presentar la política exterior soviètica com una causa de pau. A Occident, la resposta havia de ser més complexa que una simple campanya anticomunista. Calia articular una defensa de la llibertat àmplia, capaç de resultar creïble per a liberals, socialdemòcrates, democratacristians, antics comunistes i intel·lectuals d'esquerra que ja havien començat a desconfiar de l'estalinisme.

3- El Waldorf-Astoria (1949) i la rèplica intel·lectual

El cas de la Cultural and Scientific Conference for World Peace, celebrada al Waldorf-Astoria de Nova York del 25 al 27 de març

de 1949, va fer saltar les alarmes. No era un congrés organitzat formalment per la Unió Soviètica, sinó pel National Council of Arts, Sciences and Professions, un organisme progressista nord-americà presidit per l'astrònom Harlow Shapley i pròxim als ambients que havien donat suport a Henry Wallace, antic vicepresident de Roosevelt i candidat del Progressive Party a la presidència dels Estats Units que creia possible una relació de cooperació amb la Unió Soviètica i mirava amb recel la nova política de confrontació impulsada per Truman. Tot amb tot, la conferència del Waldorf-Astoria estava en l'ofensiva internacional per la pau impulsada des de l'òrbita comunista després del congrés de Wrocław d'agost de 1948 i abans del congrés dels Partisans de la Pau de París, l'abril de 1949. Moscou hi envià una delegació cultural pròpia encapçalada pel compositor Dmitri Shostakovich i integrada per diverses figures destacades de la cultura i de la ciència soviètiques. El missatge polític era presentar la Unió Soviètica com a defensora de la pau i denunciar la política exterior nord-americana, el Pla Marshall i la futura Aliança Atlàntica com a preparatius d'una nova guerra. Una conferència amb un llenguatge pacifista, intel·lectuals de prestigi i delegats soviètics, celebrada al cor de Nova York. Eren els primers tanteigs de la guerra freda cultural.

Hi va haver una contestació immediata dins el camp intel·lectual nord-americà, amb intervencions de Sidney Hook, filòsof procedent de l'esquerra antiestalinista, i de Mary McCarthy, escriptora i crítica vinculada als ambients liberals de Nova York on denunciaven el pacifisme organitzat per Moscou com una operació política. Hi havia referents d'esquerra en aquella societat però ningú defensava l'estalinisme. Tot allò va portar a la conclusió que si l'ofensiva soviètica disposava de congressos, manifestos, delegacions culturals i xarxes de simpatitzants, Occident necessitava una estructura estable i intel·lectualment solvent, capaç de disputar-li el prestigi de la pau i de la cultura en el mateix terreny.

La rèplica no era fàcil perquè s'havia de resistir la temptació inquisitorial del mccarthisme, que podia acabar destruïnt, en nom de la llibertat, la mateixa llibertat dels crítics. Una política cultural democràtica no podia limitar-se ni es podia basar en demanar adhesions. Havia de mostrar que la discrepància, la ironia, la crítica i la llibertat d'expressió era consubstancial al seu propi sistema de valors. Així, es van trobar per defensar un model de societat democràtica els excomunistes que havien tastat les formes més absolutes de control en nom de la comunitat, els liberals antitotalitaris que havien lluitat contra els homes forts que s'havien apropiat de les societats en nom d'idees delirants i els socialistes democràtics que havien traçat una línia robusta entre els seus ideals de llibertat, fraternitat i igualtat i les formes del col·lectivisme totalitzant. Alguns havien conegut de prop la fascinació comunista o n'havien estudiat la mecànica. Sabien que aquell combat no es guanyava només amb aliances militars o plans econòmics sinó també en el terreny de les idees. Calia disputar el prestigi moral de cares al futur.

4- Berlín 1950: naixement del Congrés

Aquest impuls va fer un pas decisiu a Berlín, a finals de juny de 1950, amb la reunió que acabaria donant lloc al naixement de l'organització Congrés per la Llibertat de la Cultura (CLC) . L'elecció de la ciutat no era casual perquè Berlín acabava de sortir del bloqueig soviètic i s'havia convertit en el símbol més visible de la nova fractura europea. El congrés es va preparar sota l'impuls de l'alcalde Ernst Reuter i amb el suport de la Freie Universität Berlin (Universitat Lliure de Berlín), creada només dos anys abans al sector occidental com a resposta a la pressió política exercida sobre la universitat del sector soviètic. També amb el suport de la Deutsche Hochschule für Politik, l'Acadèmia Alemanya de Política,

institució restablerta en la postguerra i integrada en la nova universitat berlinesa.

En l'organització, Melvin Lasky hi va tenir un paper central. Era un periodista i editor nord-americà molt actiu en la vida intel·lectual del Berlín occidental, fundador de la revista *Der Monat* i un dels principals impulsors de la idea. Lasky aportava contactes i un finançament ben dissimulat sobre els seus orígens. Prop de dos-cents delegats europeus i nord-americans es van reunir en una ciutat encara marcada per la guerra, encara ocupada per les forces guanyadores de la guerra mundial, partida, vigilada, convertida en frontera viva entre els dos blocs. Reunir-s'hi per parlar de llibertat era un missatge en si mateix.

El Congrés de Berlín de 1950, moment fundacional de l'organització Congress for Cultural Freedom que de manera comú es tradueix com Congrés per la Llibertat de la Cultura, va produir un Manifest que vinculava, de manera contundent, llibertat i pau. El text va ser majoritàriament redactat per Arthur Koestler, escriptor i periodista hongarobritànic, antic comunista i una de les grans veus de l'antiestalinisme europeu. En els seus discursos, Koestler advertia que una política que confiscava la llibertat intel·lectual acabava falsificant també la pau i afegia que negar a l'home el dret a dir no era convertir-lo en esclau. Tot això pensant com un contra discurs a la Unió Soviètica de Stalin. Els comunistes desenganyats eren uns grans conversos als plantejaments del Congrés. Convicció profunda? Necessitat de supervivència? Desengany i una nova causa il·lusionant? La resposta s'ha de donar cas a cas. Sense llibertat de consciència, continuava Koestler, sense dret a discrepar, sense control democràtic sobre les decisions que podien portar els pobles a la guerra, la pau podia convertir-se en una altra forma de submissió. Era la rèplica en el camp de les idees a la mobilització soviètica. La guerra freda cultural s'havia inaugurat.

Manifest del Congrés per la Llibertat de la Cultura (Berlín, 1950)¹

1. Considerem evident que la llibertat intel·lectual és un dels drets inalienables de l'ésser humà.
2. Aquesta llibertat es defineix, abans de res, pel dret de cada persona a tenir i expressar les seves pròpies opinions, i especialment aquelles que discrepen de les dels qui la governen. Privat del dret a dir “no”, l'home esdevé esclau.
3. Llibertat i pau són inseparables. En qualsevol país i sota qualsevol règim, la immensa majoria de la gent tem la guerra i s'hi oposa. El perill de guerra esdevé greu quan els governs, en suprimir les institucions representatives democràtiques, neguen a la majoria els mitjans per imposar la seva voluntat de pau. La pau només es pot mantenir si cada govern accepta el control i la fiscalització dels seus actes per part del poble que governa, i si admet de sotmetre totes les qüestions que comportin de manera immediata un risc de guerra a una autoritat internacional representativa, les decisions de la qual es compromet a respectar.
4. Considerem que la causa principal de la inseguretat actual del món és la política de governs que, mentre invoquen verbalment la pau, es neguen a acceptar aquest doble control. L'experiència històrica demostra que les guerres es poden preparar i fer sota qualsevol consigna, inclosa la de la pau. Les campanyes per la pau que no

¹ Text traduït per l'autor a partir de la versió reproduïda a Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy. The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe* (New York: The Free Press / Macmillan, 1989), apèndix A, p. 249-251. Coleman indica que el manifest fou redactat per Arthur Koestler i que els mots en cursiva dels punts 10, 13 i 14 corresponen a esmenes incorporades a proposta de Hugh Trevor-Roper i A. J. Ayer.

van acompanyades d'actes que en garanteixin el manteniment són com moneda falsa posada en circulació amb fins deshonestos. La lucidesa intel·lectual i la seguretat física només podran tornar al món quan aquestes pràctiques siguin abandonades.

5. La llibertat es fonamenta en la tolerància envers opinions divergents. El principi de tolerància no admet, sense contradicció, la pràctica de la intolerància.
6. Cap filosofia política ni cap teoria econòmica no pot atribuir-se el dret exclusiu de representar la llibertat en abstracte. Considerem que el valor d'aquestes teories s'ha de jutjar per l'abast concret de llibertat que reconeixen a l'individu en la pràctica.
Igualment, considerem que cap raça, nació, classe o religió no pot arrogar-se el dret exclusiu de representar la idea de llibertat, ni tampoc el dret de negar-la a altres grups o creences en nom de qualsevol ideal últim o d'una finalitat, per elevada que es proclami. Considerem que la contribució històrica de qualsevol societat s'ha de mesurar per l'abast i la qualitat de la llibertat de què gaudeixen realment els seus membres.
7. En temps d'emergència, s'imposen restriccions a la llibertat individual en interès real o suposat de la comunitat. Considerem essencial que aquestes restriccions es limitin a un mínim d'actes clarament especificats; que s'entenguin com a mesures temporals i excepcionals, de caràcter sacrificial; i que les mateixes mesures restrictives siguin sotmeses a crítica lliure i a control democràtic. Només així es pot tenir una garantia raonable que les mesures d'emergència que limiten la llibertat individual no degeneraran en una tirania permanent.

8. En els estats totalitaris, les restriccions de la llibertat ja no es presenten ni s'entenen públicament com a sacrificis imposats al poble, sinó, ben al contrari, com a triomfs del progrés i assoliments d'una civilització superior. Considerem que tant la teoria com la pràctica d'aquests règims vulneren els drets bàsics de l'individu i les aspiracions fonamentals del conjunt de la humanitat.
9. Considerem que el perill que representen aquests règims és encara més gran pel fet que els seus mitjans de coerció superen àmpliament els de totes les tiranies anteriors de la història humana. Del ciutadà de l'estat totalitari no només s'espera i se l'obliga a abstenir-se de delinquir, sinó també a conformar tots els seus pensaments i tots els seus actes a un model prescrit. Els ciutadans són perseguits i condemnats sota acusacions tan imprecises i omnicomprendives com ara "enemics del poble" o "elements socialment poc fiables".
10. Considerem que no hi pot haver un món estable mentre la humanitat continuï dividida, pel que fa a la llibertat, entre els qui en tenen i els qui no en tenen. La defensa de les llibertats existents, la reconquesta de les llibertats perdudes i la creació de noves llibertats formen part d'una mateixa lluita.
11. Considerem que la teoria i la pràctica de l'estat totalitari constitueixen el repte més gran que la humanitat ha hagut d'afrontar al llarg de la història de la civilització.
12. Considerem que la indiferència o la neutralitat davant d'aquest repte equivalen a una traïció a la humanitat i a una abdicació de l'esperit lliure. La resposta que hi donem pot decidir el destí de l'home durant generacions.

13. La defensa de la llibertat intel·lectual imposa avui una obligació positiva: oferir respostes noves i constructives als problemes del nostre temps.
14. Adrecem aquest manifest a tots els homes decidits a recuperar les llibertats que han perdut i a preservar i estendre aquelles de què ja gaudeixen.

D'aquella trobada en sorgí una organització estable que va reunir intel·lectuals, escriptors i acadèmics de gran prestigi, entre ells Arthur Koestler, Ignazio Silone, Raymond Aron, Denis de Rougemont, Stephen Spender o Karl Jaspers. Amb seu operativa a París, un Secretariat professionalitzat i un consell d'intel·lectuals de primer nivell. El Congrés desplegà una estratègia en tres direccions. Primer, una xarxa de revistes de prestigi, editades en capitals culturals de primer ordre: *Encounter* a Londres, *Der Monat* a Berlín, *Preuves* a París, *Tempo Presente* a Roma, *Cuadernos* per a l'àmbit hispànic, entre d'altres. Segon, un programa de col·loquis i congressos que anaven des de grans convencions internacionals com la de Milà, el 1952, on es tornà a denunciar el caràcter dictatorial del franquisme, fins a seminaris temàtics amb ponents locals i internacionals. Tercer, un programa d'ajuda mútua en forma de beques de viatge i d'estudi, beques de llibres, ajudes editorials o subvencions de subsistència. Aquestes ajudes eren administrades, a Europa, pel *Comité d'Écrivains et d'Éditeurs pour une Aide Mutuelle Européenne*, que resultà clau per operar en països amb censura o dictadura com Espanya.

La idea tenia un punt de partida de matriu política i intel·lectual anglòfon i nord-americà però proporcionant llibertat per adaptar el projecte a les formes de vida i creació europees continentals. Era una operació de guerra freda i tot s'havia de fer amb una aparent i al final tal vegada certa normalitat i un punt

d'espontaneïtat. Des del començament, les seccions europees van reclamar marges d'autonomia. Sense aquesta autonomia, la circulació d'idees i de persones hauria resultat poc creïble. Les revistes i els comitès havien d'arrelar en cada context de pobles i llengües europees, amb els seus noms, les seves disputes i les seves prioritats. El Congrés tenia una estructura amb un paraigua internacional però amb comitès locals i revistes per les diferents llengües. Tot i que funcionava amb els mateixos patrons de treball i finançament, era imperceptibles a ull vista.

El finançament de l'operació va tenir recursos procedents de fundacions privades com Ford, Rockefeller o Rowntree, del sindicalisme nord-americà y en particular de l'AFL-CIO, sigles de l'*American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations*, la gran confederació sindical dels Estats Units i, com es faria públic una dècada i mitja més tard, de derivacions encobertes de fons públics nord-americans canalitzats a través de fundacions pantalla, amb la Farfield Foundation com a cas paradigmàtic. Que un projecte presentat en nom de la llibertat intel·lectual es beneficiés també de finançament encobert forma part de les ambigüitats de la guerra freda cultural. A l'altra banda del teló d'acer, els fronts d'intel·lectuals, els congressos pro-pau i les associacions professionals vinculades a l'òrbita soviètica també comptaven amb suport estatal i de partit, integrat en la lògica del Cominform.

Entre els impulsors i organitzadors del Congrés, la figura clau és Michael Josselson. La seva trajectòria concentra bé el tipus de perfil que la guerra freda cultural va saber reclutar i aprofitar. Havia nascut el 1908 a Tartu, a Estònia, en una família jueva vinculada al comerç de fusta. Es va formar entre Estònia i Berlín: educació secundària i estudis universitaris a la capital alemanya, en aquell món centreeuropeu cosmopolita, multilingüe i encara obert dels anys vint. Allí va tractar Nicolas Nabokov,

compositor rus emigrat i cosí de Vladimir Nabokov, que el va introduir en cercles artístics i intel·lectuals. Després de la universitat va treballar per als grans magatzems nord-americans Gimbel's i en fou representant a París. L'arribada de Hitler al poder el va treure d'Alemanya. El 1937 emigrà als Estats Units, es naturalitzà el 1942 i l'any següent fou mobilitzat per l'exèrcit nord-americà. La guerra i la postguerra el van transformar. Va rebre formació en intel·ligència militar i, gràcies a la seva competència lingüística, va ser destinat a feines d'interpretació i després a l'Alemanya ocupada. A Berlín treballà dins el govern militar nord-americà, en tasques de desnazificació i guerra psicològica. Allà va adquirir els contactes, l'ofici i el tipus d'experiència que el portarien al centre del Congrés. El 1950 s'incorporà a la seva estructura naixent i ja operava dins l'òrbita de la CIA, encara que la vinculació va quedar oculta durant anys. El seu talent consistí a sostenir durant gairebé dues dècades la gestió no fàcil d'intel·lectuals brillants i susceptibilíssims i congressos costosos. El seu amic Nicolas Nabokov assumí la secretaria general del Congrés i hi aportà allò que Josselson no buscava com era el prestigi artístic i la presència pública. Per damunt d'ells, un consell amb noms com Raymond Aron, Denis de Rougemont, Ignazio Silone, Bertrand Russell, Karl Jaspers, Jacques Maritain o Benedetto Croce.

A diferència d'altres figures del Congrés, Josselson no procedia de l'experiència comunista ni de l'esquerra antiestalinista, sinó d'un món jueu bàltic i cosmopolita, desplaçat per les convulsions revolucionàries i després pel nazisme, que la guerra convertí en un gestor especialment útil per a la intel·ligència nord-americana.

❖ B- ELS ANTECEDENTS ESPANYOLS: LA GUERRA FREDA ABANS DE LA GUERRA FREDA

1- Anticomunisme útil, dictadura inacceptable: la singularitat espanyola

Mentrestant, a l'Espanya de postguerra, el règim del general Franco va trobar un temps de pròrroga en la nova lògica de la guerra freda. El moment de màxim aïllament del règim arribà el 1946: França tancà la frontera pirinenca l'1 de març i, el 12 de desembre, l'Assemblea General de les Nacions Unides recomanà la retirada dels ambaixadors acreditats a Madrid. Després de la resolució de desembre de 1946, només quedaren a Madrid representacions amb rang d'ambaixada de països que no eren membres de l'ONU (Portugal, Irlanda, Suïssa i la Santa Seu) i el cas políticament més significatiu d'Argentina, que mantingué la relació diplomàtica i convertí el suport a Franco en una peça de la política exterior de Perón.

A mitjan anys cinquanta, el règim ja no era tractat per Occident com el residu feixista que calia mantenir completament aïllat, però tampoc podia ser admès en el club democràtic de l'Europa de postguerra. Aquesta fou la seva singularitat: útil per a la política de contenció del comunisme, inacceptable com a règim polític. Els Estats Units valoraven la posició geogràfica de la península Ibèrica, el control de l'estret, la profunditat atlàntica i mediterrània, i la possibilitat d'instal·lar bases militars en un territori disciplinat i inequívocament anticomunista. La guerra de Corea, el record de la guerra civil grega, la força dels

partits comunistes a França i Itàlia i la divisió d'Alemanya havien decantat un possibilisme estratègic en el que s'entenia que Franco era incòmode però el règim era útil per anticomunista.

Els Acords de Madrid de 1953 pesl que s'instal·len bases militars americanes a Espanya expressen aquest gir amb tota claredat. Les bases de Rota, Torrejón, Saragossa i Morón proporcionaven capacitat aèria i presència naval en un moment de màxima tensió amb la Unió Soviètica. A canvi, el règim obtenia una ajuda econòmica, equipament militar i, sobretot, una sortida parcial de l'aïllament. Amb el Concordat amb la Santa Seu, signat el mateix any, Espanya es presentava com una reserva catòlica i anticomunista. Aquell Vaticà va sortir en auxili de primera hora del règim feixista europeu que havia sobreviscut a la Segona Guerra Mundial.

En paral·lel, la diplomàcia espanyola intentava obrir-se pas en els organismes internacionals. El 14 de desembre de 1955, Espanya fou admesa a les Nacions Unides, nou anys després de la resolució que havia recomanat la retirada dels ambaixadors acreditats a Madrid. El Consell d'Europa, creat el 1949, no podia admetre una dictadura, hauria negat la seva pròpia raó de ser. El seu Estatut vinculava la pertinença a l'Estat de dret, als drets humans i a les llibertats fonamental, això ja va quedar clar en el moment que va néixer la idea, que va ser en el Congrés de la Haia de 1948. En aquesta línia vermella, els participants espanyols al Congrés hi van tenir un paper molt rellevant.

Però el Conveni Cultural Europeu del Consell d'Europa (CoE) obrí una via lateral. Signat a París el 19 de desembre de 1954, promovia la cooperació en llengües, història, educació, cultura i recerca. El seu mecanisme permetia convidar estats europeus no membres del Consell d'Europa a adherir-s'hi, com en la majoria de Convenis del CoE. La diplomàcia espanyola aprofità

aquesta escletxa i Espanya diposità a Estrasburg l'instrument d'adhesió el 4 de juliol de 1957. El ministre d'Afers Exteriors era Fernando María Castiella, nomenat el febrer d'aquell any en l'inici del seu llarg mandat de quasi tretze anys. Espanya continuava sota l'escrutini de les resolucions i informes del CoE sobre el franquisme però obtenia una presència sectorial en espais de cooperació cultural. El règim aconseguia una finestra europea sense superar l'examen democràtic. Aquest fet va alarmar a l'oposició antifranquista. Perquè havien lluitat uns anys abans perquè això no fos possible, concretament des del de Congrés de la Haia de 1948. L'any 1957 l'Espanya franquista posava un peu al CoE i aquell mateix any intel·lectuals antifranquistes tenien la primera reunió exploratòria amb representants del CLC. No es podia perdre la batalla dels suports internacionals. Però aquells contactes d'entrats els anys 50 van ser possibles pel rol que van jugar els representants espanyols a la Haia el 1948 establint una xarxa de solidaritat internacional que es va estendre en els anys posteriors. Fem un viatge al moment realment fundacional del projecte europeu, que és a la Haia el 1948 i no pas amb la Declaració Schuman de 1950.

2- La Haia, 1948: europeisme, exili i xarxes de postguerra

El 7 de maig de 1948, el Ridderzaal, la Sala dels Cavallers del Binnenhof de la Haia, s'omplí amb prop de vuit-centes personalitats europees i dos-cents periodistes i observadors internacionals. A la ciutat hi onejaven banderes europees i pancartes amb la gran E vermella que les entitats que havien convocat la trobada ja proposaven com a possible futura bandera, incipient, de la idea i el projecte d'Europa que anaven a discutir i acordar. del moviment. No era una reunió entre governs. Era una concentració de personalitats convocades a títol individual. Una reacció ràpida per donar forma a una Europa democràtica quan la divisió del continent ja començava a despuntar.

Europa com a projecte d'unitat però també Europa unida com a mur de contenció de l'expansió del comunisme. Era el Congrés d'Europa celebrat a la Haia del 7 al 10 de maig de 1948. La reunió, sovint presentada com els "Estats Generals d'Europa", va ser una convocatòria de personalitats polítiques, intel·lectuals, empresarials i socials, reunides per fer les primeres aportacions per construir un projecte d'unitat europea. "Si no hi ha Europa, hi haurà guerra", es va sentir com una consigna sovint aquesta frase en la reunió. Convenia compartir sobirania perquè la sobirana absoluta dels Estats en el cor d'Europa havia produït dues guerres mundials en pocs anys. La reunió va tenir el suport actiu de les autoritats neerlandeses i de la família reial holandesa.

El cartell polític era imponent. Winston Churchill presidia el Congrés i pronuncià el discurs inaugural. Georges Bidault i Konrad Adenauer representant França i Alemanya, afrontaven la necessitat d'una reconciliació. També hi havia Paul-Henri Spaak, Paul Ramadier, Paul van Zeeland, Harold Macmillan, Henri Brugmans, Altiero Spinelli i Denis de Rougemont, entre altres. Representaven famílies diverses de l'uropeisme: unionistes, federalistes, democratacristians, liberals, socialistes... Les comissions de treball quedaren en mans de tres figures de pes: Ramadier presidí la Comissió Política, Van Zeeland la Comissió Econòmica i Salvador de Madariaga la Comissió Cultural.

Enmig d'aquell panorama de personalitats de primer ordre hi havia també quatre noms que representaven l'exili republicà i antifranquista: Salvador de Madariaga, Indalecio Prieto, Josep Trueta i Josep Xirau. La pregunta resulta pertinent: què hi feien, com hi havia arribat, qui els havia invitat? En un moment que l'especulació d'un aïllament prolongat del regim franquista o de la seva caiguda era plausible. Madariaga hi arribava en plena sintonia amb els organitzadors després d'anys de moure's pels

cercles internacionals i acabava de ser elegit primer president de la Internacional Liberal. Prieto, president del PSOE a l'exili, es trobava en plena estratègia de contacte amb els monàrquics liberals per intentar una sortida pactada del franquisme i que es concretà pocs mesos després, el 31 d'agost de 1948, amb el Pacte de Sant Joan de Luz amb Pedro Sainz Rodríguez, monàrquic i antic ministre franquista desenganyat.

Trueta era un representat de la visió del Consell Nacional Català a Londres, veí de Madariaga a Oxford i que ja tenia una lectura molt precoç i encertada de la nova lògica occidental de la guerra freda. Trueta mantenia una interlocució regular amb Oliver Harvey, diplomàtic del Foreign Office, veterà de la Primera Guerra Mundial i home format en la primera línia de la diplomàcia britànica durant la Segona. Després de la victòria laborista de Clement Attlee el juliol de 1945, Harvey es convertí en el seu cap de gabinet i posteriorment assumí responsabilitats sobre Europa al Foreign Office. Era un diplomàtic que llegia la qüestió espanyola des de la nova lògica de la postguerra i de la contenció del comunisme i va influir a Trueta.

Xirau provenia de la tradició del socialisme il·lustrat de la Unió Socialista de Catalunya de Manuel Serra i Moret i Rafael Campalans que Trueta veia amb bons ulls, acabava de començar a col·laborar amb la UNESCO i estava apunt d'entrar a treballar a Nacions Unides.

La definició de qui integrava la delegació espanyola va ser conflictiva fins al final. La Unió Europea de Federalistes, presidida per Henri Brugmans, impulsà una primera llista a partir de consultes amb Retinger i el secretariat de Brussel·les. Hi figuren Prieto, Madariaga, Gil-Robles, Manuel Giménez Fernández, Julio López Oliván, Gregorio Maraón i Ortega y Gasset. Javier Landaburu, responsable de les relacions internacionals

del Govern basc a l'exili i molt ben connectat amb la democràcia cristiana europea del moment, advertí que aquella composició seria difícil d'assumir per sectors republicans i suggerí incorporar personalitats més netament republicanes o procedents de Catalunya i el País Basc. Prieto intervingué des de Mèxic amb una proposta més curta i política: Madariaga, ell mateix, Trueta, el lehendakari José Antonio Aguirre i l'arquebisbe Marcelino Olaechea com a gest d'obertura cap al món catòlic. Olaechea declinà participar-hi. Aguirre, en canvi, maniobrà per ser-hi present no com a simple personalitat, sinó amb una delegació del Govern basc. Aquest fou un dels punts de fricció fins a la mateixa inauguració de la trobada. El comitè organitzador volia una reunió de personalitats i el Govern basc volia fer visible la seva continuïtat institucional a l'exili.

José María Gil-Robles fou considerat com a possible nom de consens, però el règim de Salazar l'amenaça de retirar-li el pasaport si sortia del país. Des dels cercles federalistes francesos vinculats a la Unió Europea de Federalistes i a la Lliga Europea de Cooperació Econòmica es proposaren altres noms, entre ells Trueta, Josep Quero Morales, José María Pemán, Ramón Menéndez Pidal i Landaburu. La inclusió de Pemán i Menéndez Pidal resultava inacceptable per als republicans. Aquesta idea d'incorporar representants de la dreta que havien arribat a estar en la primera hora del franquisme al costat del cop d'Estat, es repetirà en les persones a les que s'aproparia el CLC.

La tenacitat basca tingué resultats. Aguirre, Landaburu i Juan Basterra aconseguiren inicialment credencials d'observadors i pogueren assistir a les sessions de la comissió política i a les plenàries. Una moció aprovada després pel plenari elevà els representants espanyols i els delegats dels països de l'Est a la categoria de membres de ple dret amb vot. Els qui havien entrat com a observadors en sortiren com a delegats plens.

Per a l'oposició antifranquista, la Haia ofería una tribuna de primer ordre. Van moure's per ser-hi presents. Madariaga va ser qui va convèncer els organitzadors de la conveniència de tenir en la reunió uns interlocutors de l'oposició al règim que serien els interlocutors d'un retorn d'Espanya a la democràcia que en aquell moment no es pensava que tardaria tant a arribar. El règim de Franco continuava exclòs del nucli democràtic de la postguerra, però la política internacional començava a canviar, com ja hem apuntat. La condemna antifeixista de 1945-1946 encara pesava, però la contenció del comunisme ja reorganitzava les prioritats de Londres i Washington. Els exiliats havien d'aprofitar els espais europeus mentre encara existia una forta pressió diplomàtica i mediàtica contra el règim.

A les actes del Congrés, ara traduïdes al català, figuren com a participants catalans Trueta i Xirau i no pas altres noms com Joan Sauret, Enric Adroher, Josep Sans o Josep Rovira que en un moment una historiografia un pel romàntica i de resistència havien arribat a incorporar en la nòmina de participants. Aquesta altres noms després tindrien un paper rellevant en l'europeisme català de l'exili, en el Moviment Europeu i en el Congrés per la Llibertat de la Cultura.

La Haia fou també un exemple de primera hora de com es finançaven i organitzaven aquestes grans operacions europeistes de postguerra. L'home clau fou Józef Retinger, secretari general del Comitè Internacional de Coordinació dels Moviments per la Unitat Europea. Retinger, antic col·laborador del govern polonès a l'exili i mediador entre resistències, governs aliats i cercles europeistes, mobilitzà contactes polítics i filantròpics al Regne Unit i als Estats Units. El United Europe Movement de Duncan Sandys, diputat conservador i gendre de Churchill, va aportar la connexió amb empresaris britànics favorables a la integració econòmica europea com a mercat i com a mur

de contenció del comunisme. La britànica Joseph Rowntree Social Service Trust, nascuda el 1904 de l'entorn quàquer, liberal i reformista de Joseph Rowntree, empresari xocolater de York, filantrop quàquer i liberal. no era una fundació cultural convencional. Fou aquesta entitat la que finançà les activitats preparatòries i la secretaria de Brussel·les. La Rockefeller Foundation, i després el Rockefeller Brothers Fund, contribuïren a cobrir despeses logístiques i el transport de delegacions d'Europa central i meridional. Les motivacions les mateixes: crear un mercat europeu, una Europa integrada que no es tornes a declarar la guerra i frenar l'expansió del comunisme.

Aquest finançament no suposava que la reunió de Haia fos una operació clandestina com ho seria, anys després, el Congrés per la Llibertat de la Cultura. Simplement tenia un finançament discret i poc conegut. El Congrés d'Europa fou una iniciativa pública, visible, amb suport polític, institucional i filantròpic. Compartia amb altres operacions culturals de la postguerra la mateixa motivació, el mateix patró, de consolidar una Europa occidental democràtica, antitotalitària i capaç de resistir la pressió soviètica. L'europeisme de la Haia no fou neutral respecte de la guerra freda. Va néixer com a projecte de pau, de democràcia i de limitació de les sobiraniaes nacionals, però també com una peça de consolidació occidental en un continent dividit.

Aquí hi ha la connexió amb el Congrés per la Llibertat de la Cultura. Hi ha una continuïtat d'homes, de mètodes i de xarxes entre la Haia i el Congrés per la Llibertat de la Cultura. Mada-riaga passa de la Haia i del Moviment Europeu al Congrés per la Llibertat de la Cultura. Gironella, que va ajudar a preparar la Haia des del Moviment Socialista pels Estats Units d'Europa però que no hi va participar en part pels recels dels laboristes britànics, apareixerà després en el federalisme europeu, en el

Centre de Documentació i Estudis i en les xarxes de Gorkin durant la guerra freda.

L'èxit del Congrés de la Haia donà lloc, el 25 d'octubre de 1948, a la constitució oficial del Moviment Europeu Internacional a Brussel·les com a fusió de les diferents entitats europeistes convocants de l'exitosa trobada. Spaak en fou elegit president i Retinger secretari general. En pocs mesos es crearen consells als països democràtics i consells a l'exili per als països on el Moviment Europeu no podia actuar lliurement. Espanya i els exiliats del bloc comunista van quedar en aquesta condició de consells que preparaven el retorn a la democràcia vinculada amb l'europeisme en els seus respectius països. L'antifranquisme democràtic (que aquí no es concertava amb els sectors comunistes) trobava en l'europeisme una estructura estable i ben finançada.

3- De la fundació del Consell espanyol i el català a Munic 1962

L'èxit del Congrés de la Haia donà lloc, el 25 d'octubre de 1948, a la constitució oficial del Moviment Europeu Internacional a Brussel·les com a fusió de les diferents entitats europeistes convocants de l'exitosa trobada. Paul-Henri Spaak en fou elegit president i Józef Retinger com secretari general. La nova organització tenia per objectiu donar continuïtat a l'impuls de la Haia i crear consells als països democràtics. Però també preveia consells a l'exili per als països on el Moviment Europeu no podia actuar lliurement. Espanya i els exiliats del bloc comunista van quedar en aquesta condició de consells que preparaven el retorn a la democràcia vinculada amb l'europeisme en els seus respectius països. L'antifranquisme democràtic (que aquí no es concertava amb els sectors comunistes) trobava en l'europeisme una estructura estable i ben finançada.

Retinger veié de seguida que calia una secció espanyola capaç d'intervenir oficialment en el nou moviment. Això precipità les converses entre Salvador de Madariaga, José Antonio Aguirre, Carles Pi i Sunyer i altres dirigents de l'exili. La reunió fundacional se celebrà a París els dies 7 i 8 de febrer de 1949, a la seu del Govern basc a l'exili, al número 11 de l'Avenue Marceau. Hi assistiren, entre altres, Madariaga, Aguirre, José María de Lasarte, Javier de Landaburu, Carles Pi i Sunyer, Joan Sauret, Ramon Nogués, Josep Tarradellas, Julio Just, Salvador Quemades, Fernando Valera, Juan Arroquia i Trifón Gómez. També s'obrí la porta a la futura incorporació de sectors monàrquics liberals i es discutí la presència dels sindicats. El desacord principal fou com s'havia d'organitzar. Socialistes i liberals defensaven un consell espanyol unitari, basat en partits d'àmbit espanyol i espectre únicament ideològic. Els representants bascos i catalans reclamaven una fórmula federal que reconegués la personalitat política dels pobles peninsulars. Es va imposar aquesta segona opció i fins al dia d'avui.

El nou organisme adoptà el nom de Consell Federal Espanyol del Moviment Europeu (CFEME). El terme "federal" permetia integrar l'antifranquisme espanyol sense dissoldre-hi les realitats catalana i basca. Madariaga en va ser elegit president en la seva llarga nòmina de responsabilitats i José María de Lasarte secretari general. Amb vicepresidències per a Rodolfo Llopis, en representació socialista; Julio Just, pels liberals; Carles Pi i Sunyer, pel grup català; i Manuel de Irujo, pel grup basc. Restava vacant una vicepresidència per facilitar la incorporació de monàrquics democràtics.

El CFEME fou acceptat pel Moviment Europeu en condicions equiparables a les dels consells dels països democràtics. Madariaga i Enric Adroher s'integraren al Consell Internacional del Moviment Europeu i participaren en el congrés de Brussel·les

de finals de 1949. El CFEME també fou present a la Conferència Econòmica de Westminster, l'abril de 1949, i a la Conferència Europea de la Cultura de Lausana, el desembre del mateix any. Arrancava amb molta força i fent tots els esforços a nivell internacional perquè el franquisme durés poc i perquè quan arribés la democràcia fos hegemònicament de matriu occidental i refractària al comunisme.

El Consell Català del Moviment Europeu es constituí formalment a París el juny de 1949, amb el suport del Moviment Socialista de Catalunya, de la Unió de Federalistes Catalans que era l'entitat europeïsta catalana més antiga, creada el novembre de 1948, i de diverses personalitats europeïstes de l'exili. Es va elegir Carles Pi i Sunyer, antic alcalde de Barcelona, exconseller de la Generalitat, fugaç ministre i antic president del Consell Nacional de Catalunya a Londres, fou elegit president El 1952 seria substituït per Enric Adroher, que donaria al Consell Català una activitat més intensa en els circuits federalistes i socialistes europeus. Adroher es va mantenir a la presidència fins a 1984, quina cosa vol dir que va organitzar el retorn a Catalunya amb la complicitat del Cercle d'Economia. Aquell any va ser substituït a la presidència per Joaquim Molins. Adroher va intentar ser diputat socialista per Girona en les eleccions dites constituents de 1977. No ho va aconseguir. Aquesta és tota una altra història.

El treball del CFEME i del Consell Català fou intens des de l'inici. Des de començaments dels anys cinquanta, el Consell Federal Espanyol actuà com a interlocutor de l'antifranquisme democràtic davant el Moviment Europeu i com a font d'informació reconeguda per a la Comissió de Països no Representats de l'Assemblea Consultiva del Consell d'Europa, amb informes sobre la repressió franquista i sobre les condicions d'una futura transició democràtica. En paral·lel, el Consell Català,

amb seu de París treballava amb els primers nuclis de l'interior: Anton Cañellas, Heribert Barrera, Edmon Vallès i altres noms. També formació política: a través de la Campanya Europea de la Joventut, joves com Eduard Cardona, Llibert Cuatrecasas o Francesc Casares van participar en seminaris i camps europeus a França, Bèlgica, Itàlia o Suïssa.

La culminació d'aquest treball arribà a Munic el juny de 1962, durant el IV Congrés del Moviment Europeu Internacional. Per primera vegada, una part significativa de l'oposició democràtica de l'interior i de l'exili es trobaren. Eren dues oposicions molt diferents, la de l'exili antifranquista des de primera hora mentre que la de l'interior en bona mesura havia anat evolucionant cap a l'antifranquisme tot i que el 1939 tenien una posició entre ambivalent i agredolça amb el que acabava de succeir, l'arribada al poder del general Franco. A Munic, aquesta dos sectors van aprovar una declaració comuna sobre les condicions polítiques que havia de complir Espanya per integrar-se a Europa: institucions representatives, llibertats públiques, respecte als drets humans, reconeixement de les comunitats naturals (solució de compromís per parlar dels fets nacionals) i llibertat sindical. Segurament les bases del consens en la transició política a la democràcia es van posar a Munic el 1962.

Per al règim fou una provocació intolerable i la premsa franquista ho batejà com el "contubernio de Múnich". De la Haia a Munic hi ha un fil roig de coherència i continuïtat. Tot això requeria d'una acció concreta en el terreny de les idees, de les hegemonies. Aquest front es va lliurar des del CLC. Per això quan el CLC va arribar a Espanya ja va trobar un terreny parcialment preparat amb exiliats amb experiència internacional i polítics de diferents ideologies capaços de parlar entre ells.

Mentrestant, alguns dels principals dinamitzadors del Moviment Europeu també van fomentar l'arribada del Congrés a Espanya. Com hem apuntat, el Congrés s'anava adaptant a cada país. A Espanya, el Congrés va denunciar tota forma de govern antidemocràtic, tant el comunisme soviètic com qualsevol intent de legitimació democràtica del franquisme. Es declarava netament antitotalitari, fos quina fos la forma antidemocràtica. Van actuar sempre per deixar això molt clar i per no quedar atrapats o difuminats entre la propaganda del règim i la simpatia pel comunisme en certs sectors polítics i intel·lectuals d'una esquerra antifranquista però partidària del realisme socialista. Per a varis exiliats republicans i per a alguns intel·lectuals de l'interior, l'uropeisme que fomentava el Congrés permetia vincular reconciliació, democràcia, llibertats públiques i retorn d'Espanya a la comunitat occidental sense acceptar cap model alternatiu al d'una democràcia plena occidental. Però tots aquest col·laboradors del Congrés vivien una contradicció impossible d'amagar. Per als Estats Units i per a una part del món occidental, l'anticomunisme del règim convertia Espanya en un aliat útil. Però per als qui volien construir una Europa gran di democràtica, el franquisme continuava sent una dictadura. D'aquesta incomoditat neix bona part de la singularitat espanyola dins la guerra freda cultural.

El comunisme que el Congrés combatia es va esfondrar amb el final del segle XX, el 1989 i els anys següents, i moltes de les seves estructures van quedar desmantellades pels mateixos processos històrics. En canvi, una part important del llenguatge liberal, antitotalitari, atlàntic i occidental que es va consolidar en aquella guerra freda cultural ha sobreviscut, és vigent i ha estat incorporat a les institucions. De fet, el projecte d'avui de la Unió Europea i els seus horitzons d'ampliació son un llegat dels guanyadors d'aquella guerra freda. Ara en un món multipolar i en plena reconfiguració.

4- La història prèvia: la guerra freda abans de la Guerra Freda

Els elements espanyols captats pel Congrés en bona mesura s'expliquen per enfrontaments d'abans de l'inici de la guerra freda, de l'època del gran xoc entre els comunistes estalinistes amb el membres del POUM. Abans de la guerra freda ja existien aquestes fractures que van ser claus per alguns reclutaments polítics i per algunes decisions personals.

La definició nord-americana de l'acció encoberta es troba en la directiva National Security Council de 1948: activitat clandestina destinada a influir en governs estrangers, esdeveniments, organitzacions o persones, en suport de la política exterior dels Estats Units, i realitzada de tal manera que no s'adverteixi la participació nord-americana. Influir no és cap novetat perquè tots els estats intenten influir i sobretot en aquella època quan la política internacional s'organitzava en blocs. La novetat era fer-ho sense aparèixer, sense deixar una empremta visible, sense que els actors implicats o almenys una part substancial d'ells, poguessin saber quin poder real sostenia aquella iniciativa. En aquesta operació d'influència, el terreny difícil era la franja internacional de l'esquerra: socialistes, sindicalistes, intel·lectuals progressistes activistes pels drets humans, militants de causes minoritàries o antics comunistes decebuts. Eren grups refractaris a qualsevol propaganda explícitament nord-americana i alguns d'ells desconfiaven dels Estats Units per raons socials, polítiques o històriques. Però també eren, al mateix temps, els sectors que Moscou volia atreure i disciplinar sota la bandera de la pau, de l'antifeixisme i del prestigi acumulat per la Unió Soviètica en la derrota del nazisme. Vegem com aquesta operació entra en alguns sectors d'esquerra espanyols.

El passat recent de la història espanyola va entrar en joc per definir les noves adhesions al projecte del Congrés des de l'esquerra. Les divisions dins l'esquerra internacional, que després serien explotades pels aparells d'influència dels dos blocs, no havien nascut el 1945. Venien de la segona meitat dels anys vint quan la pugna pel domini de la Tercera Internacional va enfrontar estalinistes i antiestalinistes. Aquella batalla ideològica també va aflorar durant la Guerra Civil espanyola. El conflicte entre revolució, democràcia republicana, disciplina comunista i resistència antifeixista va ser una fractura dins del mateix camp que combatia Franco. Va ser una batalla cruent i gens teòrica, una lluita pel poder en plena guerra, amb presons, calúmnies, desaparicions, assassinats i una desconfiança que marcaria l'exili durant dècades.

El punt desencadenant d'aquesta esquerra que es va anar fent fonda van ser els Fets de Maig de 1937 a Barcelona quan l'intent de recuperar el control de l'edifici de la Telefònica, a la plaça de Catalunya, va convertir una disputa d'ordre públic en un enfrontament armat entre la Generalitat, el PSUC i les forces republicanes d'una banda, i sectors de la CNT-FAI i el POUM de l'altra. El govern de Companys intentà contenir la crisi, però en sortí afeblit perquè després d'aquells dies el govern central recuperà competències d'ordre públic a Catalunya. La repressió contra el POUM arribà amb el govern de Juan Negrín, constituït després de la caiguda de Largo Caballero, amb el Ministeri de Governació en mans de Julián Zugazagoitia i una forta pressió del PCE, del PSUC i dels serveis soviètics. El POUM, formació marxista independent de la línia de Moscou, fou presentat com a trotskista i com a instrument del feixisme, tot i que els seus militants rebutjaven aquesta etiqueta i la seva trajectòria ideològica era més complexa. Andreu Nin, el seu principal dirigent, fou detingut el juny de 1937 i desaparegué. El seu assassinat és el fet més rellevant i més obscur de la pe-

netració estalinista dins el camp republicà. Altres militants foren empresonats, processats o empesos a la clandestinitat. Fora d'Espanya començà una mobilització de protesta impulsada per revolucionaris independents de la línia soviètica, socialistes liberals, sindicalistes i intel·lectuals d'esquerra que veien en aquella repressió la mà del Kremlin dins la República.

5- Lovestone i la solidaritat antiestalinista

Un dels noms centrals d'aquella mobilització fou Jay Lovestone. Nascut a Lituània el 1897, en una família jueva emigrada als Estats Units, havia militat des de molt jove en el moviment obrer i arribà a ser el principal dirigent del Partit Comunista dels Estats Units a finals dels anys vint. La seva ruptura amb Stalin i amb la disciplina imposada per la Internacional Comunista el convertí en un expulsat de l'ortodòxia soviètica. El 1929 fou apartat del partit i organitzà la seva pròpia facció, els anomenats *lovestonites*, petita però activa en el món sindical. Lovestone coneixia Joaquín Maurín, fundador del POUM, des dels anys trenta, i el considerava el seu equivalent espanyol: tots dos venien del comunisme, tots dos havien topat amb Moscou i tots dos defensaven una esquerra revolucionària que no acceptava la submissió a Stalin. Quan la repressió contra el POUM esclatà, Lovestone actuà de manera espontània, mostra una solidaritat sincera i impulsà una campanya internacional. Posteriorment va ser captat per les estructures americanes antiestalinistes de la guerra freda i des de l'American Federation of Labor (AFL) es convertiria en un dels grans operadors de la diplomàcia sindical anticomunista. Aquella solidaritat espontània segur que va ajudar a la posterior aproximació ja intencionada a Gorkin i Adroher.

La seva intervenció però ja tenia formes d'actuació que després serien característiques de la guerra freda encoberta. Loves-

tone envià Bertram D. Wolfe a Espanya, organitzà un centre d'ajuda a la República a París, comptà amb anarquistes i sindicalistes espanyols per coordinar activitats de suport als seus amics represaliats del POUM i, a través dels cercles sindicals nord-americans, va contribuir a reunir fons que van arribar a Espanya per canals vinculats a la Federació Internacional de Sindicats i a l'AFL. També va tenir contactes amb militants del POUM a París i acumulà una documentació abundant sobre el que ell interpretava com el doble terror que patia Espanya: el feixista i el comunista. Després de la desaparició de Nin i de l'empresonament dels dirigents poumistes, Lovestone promogué protestes i pressions sobre el govern republicà en els ambients socialistes i sindicals dels Estats Units. El 14 d'octubre de 1938, en nom de la Independent Labor League of America, envià un telegrama a Juan Negrín reclamant l'amnistia immediata dels líders del POUM en interès de la unitat de la classe obrera espanyola i internacional. Altres figures del sindicalisme i del socialisme nord-americà, com David Dubinsky o Norman Thomas, també es van sumar a la campanya.

En la crítica de l'esquerra internacional contra la penetració del comunisme ortodox de Moscou a Espanya, hi ha un altre episodi que ajuda a entendre les divisions posteriors. L'agost de 1937, la repressió contra el POUM ja havia trencat part del prestigi de la causa republicana davant part de l'esquerra internacional. El dia 9, el filòsof Sidney Hook va escriure a Fernando de los Ríos, aleshores un dels rostres més respectats del socialisme republicà a l'exterior. Hook era un intel·lectual de l'esquerra antiestalinista nord-americana, compromès amb la causa republicana espanyola, i més endavant apareixeria vinculat als ambients del CLC. En la carta denunciava les persecucions contra forces rivals dels comunistes, l'assassinat d'Andreu Nin i la repressió de centenars de militants. El Partit Comunista havia adquirit, segons denunciava Hook, una influència

decisiva sobre el govern republicà ja traslladat a València, i els liberals nord-americans que havien donat suport a la República no volien donar suport a la policia secreta soviètica.

De los Ríos respongué el 13 d'agost amb una defensa tancada del govern republicà. No discutí a fons la penetració comunista i qualificà el to de Hook d'amarg, violent i injust. Per a ell, el problema eren els qui havien organitzat a Barcelona una revolta armada contra el govern en plena guerra. I va incorporar com a annexa a la carta la còpia d'un telegrama que anunciava l'inici del procés contra "Gorkin, Andrade, Golfin i altres elements de la Falange i del POUM". Posava en el mateix pla el POUM i la Falange i entrava en la lògica de la calúmnia estalinista, que convertia els marxistes dissidents en còmplices del feixisme. El respectat Fernando de los Ríos, referent socialista, avalant la versió que barrejava POUM i falangistes. Com altres dirigents republicans que, pressionats per la guerra i per la dependència de l'ajuda soviètica, acceptaren aquelles acusacions que fracturarien l'exili posterior.²

Les persones que als anys cinquanta serien incorporades a la diplomàcia cultural encoberta dels Estats Units venien d'aquell combat anterior. I per això, quan la guerra freda es va fer evident, molts d'aquells exiliats espanyols ja estaven moralment, políticament i biogràficament disponibles per entrar en un nou front. Havien perdut la guerra contra Franco. Havien patit l'hostilitat de l'estalinisme. Havien descobert que antics companys seus de l'esquerra també els havien acusat per la forta dependència del Govern republicà en retirada del suport soviètic. S'havien quedat en terra de ningú. Per tot això, quan Washington va començar a buscar una esquerra no comunista capaç de

2 Sidney Hook, carta a Fernando de los Ríos, 9 d'agost de 1937, i Fernando de los Ríos, carta a Sidney Hook, 13 d'agost de 1937, Sidney Hook Papers, Archives & Special Collections, Stanford University, caixa 160, f. 3.

parlar contra Moscou amb credibilitat, ells ja hi estaven avesats i disposats, tenien el motor de les ferides i els arguments.

6- El rescat i el viatge cap a l'altre bàndol

Els militants del POUM que havien estat defensats per aquella mobilització internacional el 1937 i 1938 acabaren, com tants altres republicans, en l'exili del 1939. La derrota no els havia deixat sense història política. Es veien no només com a exiliats, refugiats, sinó com a militants derrotats. Encara eren joves però amb anys de clandestinitat. Persones acostumades a escriure, conspirar, organitzar, polemitzar i parlar llengües. I, sobretot, ferits en el seu honor i amb un foc interior per reivindicar-se i trobar un nou horitzó a les seves vides.

Jay Lovestone tornà a acudir en auxili d'aquells antiestalinistes espanyols. Però ara ho feia en un context diferent, amb un mandat polític per ajudar a salvar i reubicar políticament un sector de l'exili desubicat. Lovestone va tenir el suport dels sindicats nord-americans i d'un organisme específicament creat per ajudar refugiats europeus antiestalinistes, l'International Relief Committee. A través d'aquestes vies pogueren ser rescatats, entre d'altres, antics dirigents i militants poumistes com Julián Gorkin, Víctor Alba, Ignacio Iglesias Suárez o Enric Adroher "Gironella". Al costat d'ells, també trobaren suport socialistes procedents de l'antiga ala caballerista del PSOE, igualment marginats en un exili espanyol travessat per divisions i retrets.

Durant els anys quaranta, els sindicats nord-americans i l'International Relief Committee mantingueren relacions estretes amb el govern dels Estats Units i reberen finançament encobert per sostenir activitats internacionals. Després, un cop creada la CIA el 1947, una part d'aquestes vies de suport passà a integrar-se en la nova acció secreta nord-americana. Aquesta continuïtat és

bàsica per entendre el procés. Les mateixes persones i els mateixos contactes sindicals, editorials i polítics, però cada vegada més incorporats a la maquinària nord-americana de la guerra freda

També s'ha de dir que no vol dir que els exiliats enrolats en la maquinària de la guerra freda cultural i política antiestalinista fossin persones sense voluntat pròpia. Al contrari. Precisament perquè tenien una lluita pròpia i molt personal contra l'estalinisme resultaven útils. No era fabricada, venia de la seva biografia, de les disputes dels anys trenta. Els exiliats trobaven en les plataformes de la guerra freda recursos econòmics i possibilitats d'intervenció, de fer política efectiva. Mentre que els nord-americans hi trobaven veus creïbles, amb un discurs d'esquerres, prestigi antifeixista i experiència directa contra el comunisme estalinista.

El primer espai on aquests exiliats podien resultar especialment útils fou l'Amèrica Llatina. La raó era alhora política, econòmica i simbòlica. El continent vivia una alta inestabilitat, tenia una importància decisiva com a font de primeres matèries i com a mercat exterior per als Estats Units, i era un terreny on l'antiamericanisme de les elits intel·lectuals d'esquerra creixia amb força. En aquells ambients, una campanya anticomunista formulada directament per Washington hauria estat rebuda amb recel o hostilitat. En canvi, el missatge podia circular amb molta més eficàcia si el transmetien republicans espanyols, exiliats de Franco, homes amb credencials antifeixistes indiscutibles i, alhora, marcats per una experiència antiestalinista pròpia.

Per això, diverses publicacions, editorials, grups polítics i iniciatives sindicals vinculades als republicans espanyols establerts a l'Amèrica Llatina comptaren amb suport nord-americà prestat de manera no oficial. Un dels exemples més significatius fou el Centre Marxista Revolucionari Internacional, amb seu

a Mèxic, que rebé fons a través de la intervenció de Lovestone i que quedà sota la direcció de Julián Gorkin. El CMRI reuní petits partits i grups socialistes revolucionaris independents de Moscou, i al seu voltant s'aplegà una constel·lació d'exiliats, dissidents i revolucionaris derrotats. Hi col·laboraren Victor Serge, antic revolucionari perseguit i depurat per l'estalinisme; Marceau Pivert, dirigent de la Force Ouvrière; Gustav Regler, també vinculat a les lluites revolucionàries europees; i diversos poumistes i socialistes caballeristes. No era una estructura de masses, però sí una xarxa densa, experimentada, políglota i amb una gran capacitat de producció ideològica.

L'Amèrica Llatina fou el primer lloc on Julián Gorkin i els exiliats del POUM podien resultar útils a la nova estratègia antiestalinista. El continent estava sotmès a pressions que projectaven la lògica de la guerra freda i amb un interès primordial per la matèries primeres i com a mercat exterior per als Estats Units. Alhora, era un terreny on l'antiamericanisme de les elits intel·lectuals d'esquerra creixia amb força. En aquell context, una campanya anticomunista plantejada obertament per l'administració nord-americana hauria estat rebuda amb recel o hostilitat. Però el missatge podia circular amb molta més eficàcia si el transmetien republicans espanyols, exiliats de Franco, homes amb credencials.

A Mèxic, amb fons arribats el 1940 a través de l'Independent Labor League of America de Jay Lovestone, Gorkin assumí la direcció del Centre Marxista Revolucionari Internacional, una petita xarxa de socialistes revolucionaris independents que reunia el POUM, l'Independent Labour Party britànic, el PSOP francès, el SAP alemany (on havia militat Willy Brandt, després tant important en l'ajuda a un socialisme espanyol anticomunista i llest per la transició), el Partit Socialista Maximalista italià i altres grups de l'oposició comunista. Al voltant d'aquest nucli es mogueren Victor Serge, escriptor rus perseguit per l'estalinisme;

Marceau Pivert, dirigent socialista revolucionari francès; Gustav Regler, intel·lectual alemany i exbrigadista; Bertram D. Wolfe, Norman Thomas, Carlo Tresca i Sheba Strunsky. El podem definir com una xarxa de derrotats amb ofici polític i ganes de reivindicar-se i tornar a fer una política d'acord amb les seves idees i que, de passada, els hi donava joc per passar comptes amb els que els hi havia volgut mal, els estalinistes. L'acord amb les entitats americanes era fer circular un anticomunisme d'esquerres, ni franquista ni conservador, en un continent on una campanya dictada per Washington hauria estat mal rebuda. Era el renaixement de militants derrotats que aprofitaven l'única plataforma real que els oferia diners i una nova audiència internacional.

És un patró que es repeteix en la guerra freda cultural que vindria. Activitat inoficial, finançament discret, ús d'intermediaris sindicals, aprofitament de xarxes de refugiats, publicacions polítiques, llenguatge d'esquerres i propaganda anticomunista presentada com a combat per la llibertat. Va ser un dels laboratoris de la futura acció encoberta de la CIA que en aquells anys encara no havia nascut com a tal. Per combatre el comunisme, la CIA no va triar com a base principal la dreta tradicional, ni el conservadorisme clàssic, ni l'anticomunisme reaccionari. Va triar l'esquerra no comunista. Té bastant de sentit.

Arthur M. Schlesinger Jr., historiador nord-americà, liberal del New Deal, futur assessor de John F. Kennedy, va deixar formulada la lògica política d'aquella operació: "Tots creïem que el socialisme democràtic era el baluard més eficaç contra el totalitarisme. Aquesta idea es convertí en un corrent de fons i, de vegades, en un fil encobert de la política exterior nord-americana durant aquell període".³

3 Arthur M. Schlesinger Jr., entrevista, Nova York, agost de 1996, citada a Frances Stonor Saunders, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters* (Nova York: The New Press, 2000), p. 39.

7- Per què ells? Gorkin i l'ofici polític dels excomunistes

Els excomunistes tenien una utilitat que cap liberal conservador podia oferir. Julián Gorkin explica millor que cap teoria per què els excomunistes resultaren tan útils en la guerra freda cultural. No era un republicà moderat reciclat per conveniència. Venia del comunisme de primera hora, havia participat en la fundació del Partit Comunista d'Espanya, havia viscut dins l'òrbita de la Internacional Comunista i havia après l'ofici de revolucionari professional: escriure, conspirar, organitzar, reclutar, polemitzar, detectar aliats i adversaris. Després trencà amb Moscou, passà pel Bloc Obrer i Camperol, entrà al POUM i quedà vinculat a *La Batalla*, l'òrgan de premsa del partit, abans d'acabar perseguit per l'estalinisme dins el mateix camp republicà. Tot això el feia contradictori, però també extraordinàriament eficaç. I sempre podia argumentar que tenia les seves raons, va notar l'alè de la mort en mans de comunistes proestalinistes a Mèxic l'any 1944.

El que canvià a partir d'aquells anys no fou la naturalesa de Gorkin, sinó l'escala de la seva actuació. Les xarxes de Lovestone, del sindicalisme nord-americà i del Centre Marxista Revolucionari Internacional li oferiren una primera plataforma. El Congrés per la Llibertat de la Cultura li donaria després una estructura molt més ambiciosa. L'antic agitador comunista, després poumista i antiestalinista, es convertí en un organitzador cultural d'alta eficàcia: sabia seleccionar interlocutors, construir revistes, moure noms, llegir rivalitats locals i convertir una biografia ferida en capital polític. Gorkin era útil perquè no era pur.

Des de la Secretaria Llatinoamericana del Congrés, acompanyat pels socialistes Carlos de Baraibar i Carlos P. Carranza,

Gorkin assumí la direcció de la revista *Cuadernos*⁴ gràcies a la intervenció d'Irving Brown, l'home de Lovestone en el sindicalisme internacional. També hi treballava Ignacio Iglesias, antic militant del POUM i Salvador de Madariaga hi escrivia sovint com a president d'honor. Luis Araquistáin hi escrivia representant el socialisme anticomunista de l'exili i després també estaria activament enrolat en el Congrés. Al voltant d'aquella revista s'hi aplegaren Francisco Ayala, Américo Castro, José Luis Aranguren, Pedro Laín Entralgo, Julián Marías, Ramón J. Sender, Guillermo de Torre, María Zambrano i molts altres noms de l'exili, de l'interior i d'Amèrica Llatina. En aquells anys Gorkin i Enric Adroher acudiren a Lovestone amb diversos viatges als Estats Units com a punt de suport i de finançament.

La llista de col·laboradors llatinoamericans no és menys rellevant. Hi apareixen Germán Arciniegas, Jorge Mañach, Gabriela Mistral, Victoria Ocampo, Octavio Paz, Alfonso Reyes, Rómulo Gallegos, Gilberto Freyre, Raúl Haya de la Torre, Jorge Icaza, Mariano Picón Salas, Luis Alberto Sánchez, Jaime Torres Bodet o Erico Verissimo. El nom de Jaime Torres Bodet és especialment rellevant perquè es va convertir en secretari general de la UNESCO el 1948 i va cridar al costat seu a Paris a Pere Bosch Gimpera que al seu torn va incorporar el seu amic Josep Xirau en tasques de la UNESCO.

Però a vegades a *Cuadernos*, un anticomunisme contundent anava aparellat amb una denúncia insuficient de diverses dictadures de dretes de l'època, tant a l'Amèrica Llatina com a Espanya. Aquesta asimetria erosionava la seva credibilitat. Els

⁴ *Cuadernos del Congreso por la Libertad de la Cultura* es va publicar entre 1953 i 1965, fou l'òrgan en llengua espanyola del Congrés per a l'àmbit llatinoamericà i una de les revistes d'abast continental més importants del seu temps. Fins a la seva desaparició, el 1965 va publicar cent lliuraments.

responsables del Congrés consideraven que les elits d'esquerra llatinoamericanes ja estaven prou vacunades contra les tiranies locals, però que podien sentir-se atrets pel comunisme soviètic, més idealitzat. El resultat era una jerarquia molt discutible de perills: es denunciava amb intensitat Moscou, mentre que els generals propers, les dictadures anticomunistes i el franquisme rebien un tractament més cautelós. Aquesta prudència formava part de la contradicció d'un programa que defensava la llibertat intel·lectual però depenia, en última instància, d'una potència que sostenia règims autoritaris quan li convenia.

Un cop al prestigi de *Cuadernos* arribà amb la Revolució Cubana. El triomf de Fidel Castro canvià el paisatge emocional i polític de l'esquerra llatinoamericana. A partir d'aquell moment, i sobretot amb el llançament de la pròpia ofensiva cultural des de l'Havana a través de la Casa de las Américas, el treball radicalment anticomunista del Congrés arribà a una eficàcia més difícil d'executar. La seva retòrica, eficaç en els primers anys cinquanta contra el prestigi soviètic, sonava envellida davant una generació que trobava a Cuba una revolució pròxima, llatinoamericana i carregada d'energia simbòlica.

Al darrere de tota aquesta estructura hi havia una dada que molts col·laboradors ignoraven: *Cuadernos* fou finançada amb fons de la CIA sota la cobertura discreta de la Fundació Fairfield.⁵

8- La soledat dels excomunistes antiestalinistes

El Congrés també establí comunicació amb altres projectes liberals de la diàspora, com el de Victoria Kent i la seva revista *Ibérica*, editada a Nova York, una publicació antifranquista de

⁵ Frances Stonor Saunders, *La CIA y la guerra fría cultural* (Madrid: Debate, 2001), especialment el capítol "El Consorcio", pp. 185-208.

gran impacte i qualitat. Com hem explicat que les arrels dels actius espanyols enrolats en el Congrés venen de la esquerdes durant la Guerra Civil, també cal recordar la forta divisió, la duresa de l'hostilitat entre les esquerres europees pro Moscou i anti Moscou. Això també ens ajudarà a entendre l'arrelament del Congrés en una part de les esquerres europees. Durant els anys trenta i quaranta, molts excomunistes i revolucionaris antiestalinistes visqueren molt malament. Abans de la guerra de l'Alemanya nazi contra la Unió Soviètica, els comunistes dissidents ja eren denunciats com a enemics perquè qüestionaven el sistema des de dins de la tradició revolucionària. Quan Stalin entrà a la guerra al costat dels aliats, la paradoxa es tornà encara més cruel perquè denunciar l'estalinisme podia semblar, a ulls de molts, una forma de fer el joc al feixisme. El mateix esquema del que havia passat a Espanya uns anys abans. En plena lluita contra Hitler, criticar Stalin resultava gairebé impronunciable en amplis sectors de l'esquerra occidental.

Aquesta dificultat marcà noms de la literatura política del segle XX. George Orwell, amb *1984*, i Arthur Koestler, amb *El zero i l'infinit*, posaren en qüestió la visió gloriosa del futur soviètic i trobaren resistències severes en ambients intel·lectuals que no volien sentir parlar del caràcter totalitari del sistema estalinista. Fins i tot Hannah Arendt, amb *Els orígens del totalitarisme*, resultà incòmoda en un clima que encara tendia a separar radicalment l'horror nazi de la violència soviètica. Avui aquests noms formen part del cànon, però en aquell moment la seva crítica obria ferides que molts preferien mantenir tancades. La denúncia de les purgues, del Gulag, del partit únic i de la destrucció de la llibertat interior no encaixava fàcilment en una Europa que acabava de sortir del nazisme i que recordava el paper de l'Exèrcit Roig en la derrota de Hitler. No era coneguda amb tota la seva brutalitat la cancel·lació de la llibertat a l'altre banda del teló d'acer.

París fou un escenari especialment dur en les querelles entre les esquerres intel·lectuals. El món intel·lectual francès estava fortament marcat per la influència de Jean-Paul Sartre i pels ambients que, des de l'esquerra existencialista i neutralista, miraven amb hostilitat qualsevol anticomunisme. Sartre i el seu entorn tendiren a identificar l'anticomunisme amb una forma de col·laboracionisme, o almenys amb una actitud sospitosa en una França encara plena de la memòria real dels col·laboradors del nazisme. Aquella equiparació era injusta, però tenia força política. Feia gairebé impossible sostenir una tercera posició: ser antifeixista sense ser estalinista, defensar la llibertat sense convertir-se en portaveu del conservadorisme, denunciar Moscou sense quedar atrapat en el relat de Washington. Fins i tot figures que intentaren mantenir-se al marge de les grans bipolaritats, com Albert Camus o Czesław Miłosz, patiren els costos d'aquella atmosfera.

La soledat dels excomunistes antiestalinistes explica una part essencial de la seva evolució. Quan un intel·lectual o un militant viu aïllat, perseguit, censurat o condemnat al descrèdit, no resulta estrany que acabi acceptant el suport dels pocs que estan disposats a oferir-li una tribuna. I, en els anys anteriors a la guerra freda, els qui més intensament volien organitzar actes i publicacions contra la propaganda soviètica eren, sobretot, els mateixos excomunistes. Tom Braden, que tindria un paper rellevant en les operacions encobertes nord-americanes dins el món intel·lectual, reconeixia després amb franquesa que als anys quaranta, els excomunistes eren els únics a qui realment importava lluitar contra el totalitarisme de Stalin.⁶ No ho feien perquè haguessin descobert de sobte les virtuts del capitalisme sinó perquè l'estalinisme els havia expulsat, perseguit o moral-

⁶ Tom Braden, «I'm Glad the CIA Is "Immoral"», *The Saturday Evening Post*, 20 de maig de 1967.

ment destruït i perquè consideraven que el silenci occidental davant aquella realitat era una forma de complicitat.

Quan Washington començà a construir el seu dispositiu cultural encobert, ja existia una tradició antiestalinista d'esquerres,.

9- L'exili socialista i la sentència contra Espanya

El final de la Segona Guerra Mundial va obrir una expectativa breu però intensa per a l'exili republicà. Franco havia sobreviscut a la derrota de Hitler i Mussolini, però el seu règim continuava marcat pel seu origen. Per als governs republicans a l'exili, 1945 semblava oferir una finestra històrica perquè les democràcies vencedores podien recordar que la primera batalla europea contra el feixisme s'havia lliurat a Espanya i que el règim de Madrid havia nascut amb l'ajut directe de l'Eix. Durant uns mesos, aquella esperança va tenir un fonament diplomàtic. A San Francisco, el 19 de juny de 1945, la nova organització de les Nacions Unides va deixar Espanya fora del sistema internacional que naixia. A Potsdam, el 2 d'agost, els aliats reiteraren que el govern de Franco, pel seu origen i els seus vincles, no reunia les condicions per ingressar a l'ONU. El 12 de desembre de 1946, l'Assemblea General condemnà novament el règim i recomanà la retirada dels ambaixadors acreditats a Madrid.

La condemna era clara però les conseqüències molt més limitades. Els aliats no volien Franco a les Nacions Unides, però tampoc estaven disposats a intervenir per enderrocar-lo. La nota tripartida de març de 1946, signada pels Estats Units, el Regne Unit i França va definir aquesta frontera. Proposava que uns dirigents espanyols demòcrates retiressin pacíficament Franco i la Falange, constituïssin un govern provisional i conduïssin el país cap a una consulta popular. Sobre el paper, la proposta empenya cap a una transició a la democràcia però també En pres-

suposava l'existència d'unes forces polítiques i socials internes capaces d'actuar lliurement dins una dictadura armada i policialment intacta. Amb la nota tripartida els aliats no posaven cap instrument per fer possible la caiguda de Franco més enllà d'un reconeixement moral però no efectiu a l'exili republicà.

En aquell marge estret, els suports més tangibles al primer govern republicà a l'exili van venir de Mèxic i del sindicalisme nord-americà. Mèxic va reconèixer el govern republicà a l'exili, el va acollir i li va donar una cobertura política que cap gran potència occidental estava disposada a oferir-li. Als Estats Units, l'American Federation of Labor, vinculada al món de Jay Lovestone, va adoptar també una posició inequívoca a favor del govern presidit per José Giral. El 30 de gener de 1946, el seu Consell Executiu va reclamar al govern nord-americà el reconeixement diplomàtic complet del govern republicà espanyol, va condemnar el terror falangista i va demanar suport moral per a l'exili democràtic. L'AFL va fer gestions davant Washington, inclòs el subsecretari d'Estat Dean Acheson, va mantenir correspondència amb responsables del PSOE, la UGT i el govern republicà, i va intentar portar a l'opinió pública nord-americana i internacional la denúncia dels crims franquistes. Lovestone va explicar al ministre republicà José Leiva que havien traçat un pla detallat per enfocar l'atenció del poble americà i del món sobre els crims de Franco. Al mateix temps, l'ajuda als refugiats i als represaliats de l'interior es va canalitzar mitjançant paquets alimentaris de CARE⁷, vinculada en aquest cas a les iniciatives impulsades per l'AFL.

Aquest suport va topar amb la lògica de la unitat dels derrotats per sobre de la capacitat de llegir en nou món de la guerra

⁷ CARE (*Cooperative for American Remittances to Europe*), organització humanitària creada als Estats Units el 1945 per distribuir ajuda alimentària i material a la població europea afectada per la guerra.

freda. El govern Giral volent ampliar la seva representativitat el març de 1946, va incorporar dos ministres sense cartera: Alfonso Rodríguez Castelao, figura del galleguisme republicà, i Santiago Carrillo, dirigent del Partit Comunista. Per a l'AFL i per a Lovestone, la incorporació de dirigents comunistes al govern republicà va alterar completament les condicions del seu suport polític. Segons reconstrueix Olga Glondys a partir de la correspondència de Lovestone amb els responsables republicans,⁸ aquella decisió va fer inviable continuar pressionant el Departament d'Estat a favor del reconeixement del govern republicà a l'exili. L'AFL va mantenir la cooperació amb les organitzacions sindicals espanyoles, però va abandonar les gestions encaminades a obtenir-ne el reconeixement diplomàtic.

La lliçó que el món estava canviant la van haver d'aprendre ràpid. Tot just acabada la guerra contra el feixisme, l'exili republicà descobria que el seu marge internacional depenia ja d'una condició nova: l'anticomunisme. La victòria aliada no portava automàticament la restauració de les democràcies derrotades. Obria un ordre de prioritats diferent. La causa republicana, antifeixista abans que el món occidental assumís plenament la lluita contra el feixisme, només seria escoltada en els cercles nord-americans si demostrava una hostilitat inequívoca envers qualsevol presència comunista. Les cartes s'havien repartit d'una altra manera i molts no ho van veure. O va pesar més el record de la unitat perduda o l'autarquia no va deixar arribar el missatge a l'interior.

Aquest canvi d'escenari va ser percebut amb especial lucidesa per Indalecio Prieto que va arribar a la conclusió que l'estra-

8 Olga Glondys, *El asociacionismo internacional de los exiliados republicanos: el caso del Congreso por la Libertad de la Cultura (1950-1967)*, Documento de trabajo 2013/6, Madrid, Instituto Universitario de Investigación Ortega y Gasset-Fundación José Ortega y Gasset-Gregorio Marañón, 2013.

tègia seguida pels governs republicans a l'exili havia entrat en un carreró sense sortida. Les condemnes internacionals contra Franco no es traduïen en mesures efectives, i els pocs suports influents que conservava l'exili als Estats Units condicionaven qualsevol ajuda a una ruptura inequívoca amb el comunisme. La incorporació de Santiago Carrillo al govern Giral havia esmicolat moltes possibilitats.

Prieto, que ho va aprendre de Josep Trueta durant els dies que van passar plegats a la Haia, va decidir adaptar la política de l'exili al nou escenari internacional. Va intensificar els contactes amb el Foreign Office britànic i amb el Departament d'Estat nord-americà, va explorar vies d'entesa amb sectors monàrquics que podien facilitar una substitució pactada del règim i va participar, amb Luis Araquistáin, en una reunió promoguda per Jay Lovestone per conèixer la posició del Vaticà a través del nunci apostòlic. L'objectiu era construir una alternativa acceptable per a les democràcies occidentals i desvincular definitivament la causa republicana de qualsevol dependència comunista.

L'elecció de Prieto com a president del PSOE, el març de 1948, va consolidar aquesta línia com l'oficial del partit. En el discurs d'acceptació va presentar el falangisme i el comunisme com els dos grans adversaris de la democràcia espanyola. La formulació tenia un abast que anava molt més enllà de la política espanyola. El llenguatge de la guerra freda s'instal·lava plenament dins l'exili republicà.⁹ La unitat antifranquista, que havia presidit bona part de la política republicana durant la guerra i els primers anys de l'exili, deixava pas a la nova prioritat de convèncer les capitals occidentals que una Espanya democràtica només

⁹ Indalecio Prieto, discurs d'acceptació de la presidència del PSOE, III Congrés del PSOE a l'exili, Tolosa de Llenguadoc, març de 1948.

seria viable si quedava al marge de qualsevol influència comunista. Bona declaració de principis, difícil de portar a bon port mirant el que succeïa a Itàlia o Grècia aquells anys.

Els esforços de Prieto no van modificar el curs dels esdeveniments. El règim franquista havia entès amb més rapidesa el sentit del canvi internacional. La seva legitimitat continuava sent molt feble, però la seva utilitat estratègica augmentava cada mes. En una Europa dividida, Franco es presentava com un aliat estable davant l'expansió soviètica, i aquest argument començava a pesar més que l'origen feixista del règim o que la repressió interior.

La successió dels fets és prou eloqüent. El febrer de 1948 França va reobrir la frontera amb Espanya. El març de 1950 el president Harry S. Truman va restablir les relacions diplomàtiques entre Washington i Madrid. El novembre del mateix any, l'Assemblea General de les Nacions Unides va revocar, per un marge molt estret, la recomanació de retirar els ambaixadors acreditats a Espanya. Dos anys més tard, el règim va ingressar a la UNESCO i, el setembre de 1953, els Acords de Madrid amb els Estats Units van incorporar definitivament Espanya al dispositiu estratègic occidental. En menys d'una dècada, el règim havia passat de l'aïllament internacional a convertir-se en un soci militar dels Estats Units.

Per a l'exili republicà, aquesta evolució era un cop molt fort i confirmava que la condemna del franquisme formulada el 1945 i el 1946 no s'havia traduït en la caiguda del règim. La reconstrucció d'Europa i la contenció del comunisme havien alterat l'ordre de prioritats de les democràcies occidentals. El règim franquista continuava essent una dictadura, però havia deixat de ser un problema immediat per convertir-se en un factor d'estabilitat dins l'estratègia atlàntica.

La carta de dimissió que Indalecio Prieto va adreçar a la Comissió Executiva del PSOE el 3 de novembre de 1950¹⁰ resumeix millor que cap altre document l'estat d'ànim d'una part de l'exili socialista. Després d'anys intentant adaptar la política de l'exili a les noves coordenades internacionals, Prieto assumia personalment el fracàs de la seva estratègia: “Mi fracaso es completo. Soy responsable de inducir a nuestro partido a fiar en poderosos Gobiernos de origen democrático que no merecían confianza según acaban de demostrarlo. Por mi culpa, mi partido ha sido víctima de una ilusión que me ha deslumbreado”. Aquelles línies marcaven el final d'una expectativa oberta el 1945. Prieto admetia que havia confiat en una intervenció de les democràcies occidentals que finalment no es produiria. La condemna internacional del franquisme no havia desembocat en una política destinada a substituir-lo, sinó en una progressiva acceptació del règim com a aliat dins l'estratègia occidental.

La pèrdua de representativitat del govern espanyol a l'exili es va accelerar a partir de 1947. Després dels governs presidits per José Giral i Rodolfo Llopis, Álvaro de Albornoz va assumir la presidència del govern republicà. Els socialistes vinculats a Prieto, la UGT i els nacionalistes bascos i catalans van deixar de participar en els governs republicans, pensant que aquella via havia esgotat el seu recorregut polític.

Les discrepàncies eren sobre qüestió d'estratègia internacional ja mencionades però també eren de debats mai resolts sobre la mateixa Guerra Civil. El paper de Juan Negrín durant els últims mesos del conflicte, les relacions amb el Partit Comunista, la interpretació de la derrota i la legitimitat dels diferents governs republicans continuaven dividint els exiliats. Aquelles

10 Indalecio Prieto, carta a la Comisión Ejecutiva del Partido Socialista, 3 de novembre de 1950, citada a Francisco Caudet, *Hipótesis sobre el exilio republicano de 1939* (Madrid: Fundación Universitaria Española, Archivo II República en el exilio, 5, 1997), p. 185.

discussions, que durant la guerra havien quedat subordinades a la necessitat de resistir militarment, reapareixien ara amb intensitat mentre que la influència política decreixia i l'amargor també augmentava. La fractura afectava també sindicats i partits. El PSOE vivia la confrontació entre els partidaris de Prieto i els sectors més pròxims a Negrín.

Aquesta fragmentació va desplaçar l'energia política cap a altres plataformes: el Moviment Europeu, les xarxes sindicals internacionals, la Internacional Socialista, fundacions, revistes, congressos i organismes culturals. Per a molts exiliats, aquests espais oferien allò que els governs republicans ja no podien donar. Oferien recursos, viatges internacionals i contactes. Entre totes aquestes plataformes, el Congrés per la Llibertat de la Cultura acabaria sent la més eficaç per convertir una part de l'exili republicà en actor de la guerra freda cultural.

10- Contra el neutralisme, contra Sartre

Hem vist néixer el Congrés a Berlín, el juny de 1950: l'assemblea fundacional, el *Manifest als homes lliures* llegit per Koestler, la xarxa de revistes (*Encounter, Preuves, Tempo Presente, Cuadernos*) i el disseny de seminaris, beques i comitès que el convertiren en una autèntica internacional d'intel·lectuals. Tot aquell desplegament: contra qui es construïa? El principal adversari del Congrés, durant els seus primers anys europeus, no fou directament el Kremlin, sinó una temptació molt més pròxima i molt més incòmoda: el neutralisme.

En els primers anys de la postguerra mundial, existia una capacitat soviètica de conservar prestigi entre sectors que no eren necessàriament comunistes, però que miraven amb recel qualsevol anticomunisme perquè els semblava massa pròxim a la

dreta, a l'imperialisme nord-americà o a una restauració conservadora de l'ordre anterior a la guerra.

En aquest punt apareixia el neutralisme. Era una manera de situar-se davant el món bipolar sense voler quedar absorbit ni per Washington ni per Moscou. En la seva formulació més noble, aspirava a preservar una independència de judici enmig de dues grans maquinàries de poder. Però, als ulls dels estratèges del Congrés, aquella equidistància tenia la conseqüència que deixava, de fet, intacta la influència cultural soviètica sobre una part de les elits progressistes europees. La neutralitat podia semblar una forma d'elegància intel·lectual però en la pràctica de la guerra freda era vista com un espai de permissivitat davant l'estalinisme.

El rostre més visible d'aquest adversari del Congrés fou Jean-Paul Sartre. Al voltant seu, de Simone de Beauvoir i de revistes com *Les Temps Modernes*, *Esprit* o *L'Observateur*, es configurà un món intel·lectual que no sempre militava disciplinadament en el comunisme, però que rebutjava l'anticomunisme com una impuresa moral. Per això Sidney Hook els batejà amb una expressió eficaç: els "anti-anticomunistes". Podem dir que l'expressió captava bé el matís.

En determinats cercles intel·lectuals de París es decidia qui podia parlar en nom de la llibertat sense ser acusat de reaccionari, qui podia denunciar l'estalinisme sense quedar convertit en agent de l'imperialisme, qui podia continuar essent d'esquerres després d'haver trencat amb el mite soviètic. La força del món sartreà era potent, repartia el joc. Podia convertir l'anticomunisme en una sospita i la sospita en condemna.

Eren figures que no encaixaven còmodament en cap dels dos camps. Albert Camus, que havia trencat amb Sartre per la

qüestió de la violència i del dret de l'intel·lectual a no justificar el crim en nom de la història, representava una consciència incòmoda dins l'esquerra francesa. Czesław Miłosz, procedent del món de les democràcies populars, aportava una altra mena d'autoritat: la de qui havia conegut des de dins la pressió del poder sobre la intel·ligència. Tots dos defensaven preservar la possibilitat de jutjar el poder sense lliurar-li l'ànima.

Aquesta batalla europea explica per què els exiliats republicans espanyols serien tan valuosos per al Congrés. No arribaven a l'anticomunisme des del conservadorisme ni des de cap nostàlgia autoritària. Venien de la derrota davant Franco, de l'antifeixisme, de l'exili i, en molts casos, de l'experiència amarga de la persecució estalinista dins el mateix camp republicà. Podien dir allò que Washington necessitava que fos dit, però ho podien dir amb una biografia que Washington no podia fabricar.

11- Hongria, 1956: l'hora de la veritat

Hongria fou el moment en què el CLC va estar a ple en la seva resposta. El 23 d'octubre de 1956, una protesta estudiantil a Budapest es convertí en revolta general contra el règim comunista i contra la tutela soviètica. En pocs dies, estudiants, obrers, soldats, escriptors i ciutadans reclamaren retirada de les tropes soviètiques, pluralisme polític, sobirania nacional i reformes democràtiques. El govern d'Imre Nagy anuncià la neutralitat d'Hongria i la sortida del Pacte de Varsòvia. El 4 de novembre, la resposta de Moscou fou militar i els tancs soviètics entraren a Budapest i liquidaren la revolta.

El Congrés reaccionà ràpid i bé. Publicà un llibre sobre la revolta, amb pròleg de Salvador de Madariaga i traduccions a diversos idiomes. *Cuadernos* seguí de prop la revolta hongaresa i les accions del Congrés: ajuda als refugiats, suport als escriptors

exiliats i anàlisi política de l'aixecament, del domini soviètic i de la derrota. En aquest episodi, el Congrés actuà exactament en el terreny que havia proclamat des de Berlín: defensa de la llibertat intel·lectual davant l'Estat totalitari.

La resposta hispànica també fou significativa. El 28 de desembre de 1956, *El Diario de Nueva York* publicà el “Manifiesto de los intelectuales americanos en defensa de Hungría”. El signaven desenes de figures del món espanyol i llatinoamericà, encapçalades per tres premis Nobel que eren Gabriela Mistral, Bernardo A. Houssay i Juan Ramón Jiménez i per Pau Casals. El manifest denunciava la submissió de la vida intel·lectual al poder militar i policial, i defensava que escriptors, artistes, científics i estudiants no podien restar indiferents davant l'esclafament d'un poble que reclamava llibertat. Hongria permetia reunir en una mateixa denúncia l'antiestalinisme, la defensa de la cultura lliure i l'autoritat moral de l'exili.

D'aquell moment en va sortir la construcció de contactes entre intel·lectuals de l'Est i de l'Oest. El Comitè Executiu del Congrés s'adreçà als intel·lectuals hongaresos parlant d'una “comunitat de valors intel·lectuals”. La fórmula es concretà en la creació del *Comité d'Écrivains et d'Éditeurs pour une Entraide Européenne*, després *Fondation pour une Entraide Intellectuelle Européenne*, sota la direcció de Konstanty Jelenski, crític literari polonès. Aquella iniciativa va concedir milers de beques i borses de viatge, envià llibres i publicacions als intel·lectuals de l'Est i també a l'oposició de la península Ibèrica. L'estructura va continuar activa fins al 1991.

Ràdio Europa Lliure, especialment la seva secció hongaresa, havia alimentat en una part de la població la idea que Occident no els deixaria sols. Però uns 200.000 hongaresos fugiren del país. Milers foren arrestats, jutjats o empresonats. La repressió

culminà amb execucions, entre elles les d'Imre Nagy, Pál Maléter i Miklós Gimes, penjats el 16 de juny de 1958 després de judicis secrets. L'ajuda militar no arribà. El suport de les paraules i les idees tenia els seus límits.

La repressió de Budapest va precipitar el trencament de molts militants comunistes, companys de viatge i neutralistes amb la realitat soviètica del comunisme. Fins i tot Jean-Paul Sartre, el gran adversari intel·lectual del Congrés en els primers anys cinquanta, es distancià del Partit Comunista francès després d'Hongria. El mite soviètic ja no podia sostenir-se només sobre Stalingrad, la derrota del nazisme o la promesa d'una societat futura. A Budapest, l'URSS aparegué com allò que els antiestalinistes havien denunciat des de feia anys. I pe al Congrés, l'aixafament Hongria fou una confirmació dels seus postulats i per a molts neutralistes europeus fou un punt de no retorn.

❖ C- EL CONGRÉS ARRIBA A ESPANYA: ANTIFRANQUISME, EUROPEISME I DISPUTA CULTURAL

1- El Congrés a Espanya: disputar l'antifranquisme cultural

A Espanya, el Congrés per la Llibertat de la Cultura va arribar tard. Durant els primers anys cinquanta, l'organització havia concentrat l'esforç en els grans fronts de la guerra freda cultural: París, Roma, Berlín i l'Amèrica Llatina. Mentrestant, i com ja hem apuntat, Espanya ocupava una posició incòmoda. Franco governava una dictadura antidemocràtica, però des de 1953 era també un aliat militar dels Estats Units. I per això va posposar la seva entrada fins que es va alarmar per la consolidació del partit comunista com a referent de l'antifranquisme. Les mobilitzacions universitàries de 1956 mostraven una nova dissidència interior, formada per joves que ja no vivien la guerra civil com una experiència adulta. Al mateix temps, el PCE va formular la seva política de reconciliació nacional, anunciada el 1956, després de les protestes universitàries de Madrid i de la constatació que la lluita guerrillera no podia ser l'instrument per enderrocar el franquisme. La nova línia proposava superar la divisió entre vencedors i vençuts de la guerra civil i buscar l'entesa amb tots els sectors disposats a combatre la dictadura, inclosos joves universitaris, professionals, catòlics crítics i fills de famílies vinculades al règim. Aquesta estratègia donava al PCE una capacitat d'entrada molt superior en els espais de sociabilitat cultural, estudiantil i intel·lectual que començaven a obrir-se dins el franquisme. Per al Congrés, aquí es van disparar les alarmes. Si la cultura antifranquista emergent quedava sota

hegemonia comunista, la futura oposició democràtica espanyola podia quedar condicionada per un partit encara vinculat al moviment comunista internacional. Calia entrar a Espanya abans que aquella hegemonia es consolidés.

L'home que va impulsar la creació d'un comitè espanyol va ser Michael Josselson, antic oficial cultural de les Forces Armades nord-americanes i, després, directiu a temps complet del Congrés. Entre 1958 i 1959, Michael Josselson va impulsar la creació d'un capítol espanyol del Congrés i va defensar davant Shepard Stone, un antic periodista, responsable de programes culturals nord-americans a l'Alemanya ocupada i aleshores director d'afers internacionals de la Fundació Ford, la necessitat d'un "alliberament intel·lectual d'Espanya". Es tractava de disputar el marc cultural de la futura democràcia. El Congrés volia oferir als sectors antifranquistes no comunistes allò que el PCE ja començava a proporcionar a la seva manera.

Fins aleshores, la relació del Congrés amb Espanya havia passat sobretot per l'exili: Gorkin, Madariaga, Adroher, els socialistes anticomunistes, els republicans liberals i les xarxes llatinoamericanes. A partir de 1959, el centre de gravetat es va desplaçar cap a l'interior. L'exili continuava sent imprescindible com a mediador però ja no n'hi havia prou. Calia localitzar figures dins l'Espanya franquista capaces d'actuar com a pont amb Europa i de formar una oposició cultural democràtica, moderada, antifranquista i no comunista.¹¹

Aquest moviment va tenir dues branques. La primera es va organitzar a París, entorn del Centre de Documentació i Estudis, presidit per Salvador de Madariaga i dirigit de fet per Julián

11 Carlos Barral, *Los años sin excusa* (Barcelona: Barral, Breve biblioteca de respuesta, 142, 1978), p. 207.

Gorkin i Enric Adroher “Gironella”. La segona va buscar el contacte directe amb els intel·lectuals de l’interior i va començar amb reunions discretíssimes fora d’Espanya, com Lourmarin i Copenhaguen, abans de donar lloc al Comitè Espanyol i, més endavant, a *Seminarios y Ediciones*. El programa era cultural en la forma i polític en els efectes: crear uns viatges, confiança i un discurs de moderació democràtica capaç de disputar al PCE l’hegemonia de l’antifranquisme intel·lectual.

El Comitè Espanyol del Congrés actuà dins els marges d’una legalitat ambigua i d’una tolerància vigilada. No era una associació política oberta en sentit convencional. Operava a través de la cultura, de les revistes, dels seminaris, de les editorials, de les trobades intel·lectuals i d’una xarxa de complicitats personals. Va col·laborar estretament amb publicacions de referència com *Ínsula*, *Revista de Occidente* i *Cuadernos para el diálogo*. També establí ponts entre elits d’Espanya i Portugal i fomentà contactes entre intel·lectuals de diferents províncies espanyoles, cosa gens menor en un país on la censura i el provincialisme imposat pel règim havien trencat molts circuits de comunicació. Constituït oficialment més endavant com a *Seminarios y Ediciones S. A.*, el Comitè desplega durant més d’una dècada una intensa tasca de dissidència politico-cultural, fins al 1977, gairebé fins a les portes de la transició.

La nòmina dels seus principals membres i col·laboradors mostra l’abast de l’operació. Hi trobem Dionisio Ridruejo, Julián Marías, Enrique Tierno Galván, José Luis Cano, Josep Maria Castellet, José Luis Aranguren, Pedro Laín Entralgo, Marià Manent, Lorenzo Gomis, Carlos María Bru, José Luis Sampedro, Domingo García Sabell i Raúl Morodo.¹² A aquest nu-

12 Pierre Grémion, *Intelligence de l’anticommunisme: le Congrès pour la Liberté de la Culture à Paris, 1950-1975* (Paris: Fayard, 1995); Jordi Gracia, «Estudio introductorio», a Dionisio Ridruejo, *Materiales para una biografía* (Madrid: Fundación Santander Central Hispano, 2005).

cli s'hi poden afegir altres noms que expliquen la pluralitat de l'espai: catòlics liberals com Joaquín Ruiz-Giménez, escriptors com Antonio Buero Vallejo, historiadors com José Antonio Maravall, economistes, juristes, professors, crítics literaris i intel·lectuals que provenien de tradicions molt diferents. Alguns havien estat vinculats al falangisme cultural dels anys quaranta i havien evolucionat cap a la dissidència. Altres procedien del liberalisme, del socialisme, del catolicisme reformista o de la cultura democràtica de l'exili. L'exili havia estat la porta d'entrada. Ara calia anar més enllà de la porta. Calia entrar a la casa. Estudiem el Comitè espanyol amb detall.

2- Lourmarin, juliol de 1959: el primer contacte amb l'interior

La porta a l'interior es va obrir en un poble petit de la Provença, de menys d'un miler d'habitants, anomenat Lourmarin. Aquell racó tranquil tenia una aura: després de la Segona Guerra Mundial s'havia convertit en lloc d'inspiració d'intel·lectuals i artistes, entre ells Albert Camus, i la seva atmosfera de retir encaixava a la perfecció amb l'èmfasi cultural que buscaven les reunions del Congrés. Era, a més, un indret discret, on una trobada delicada podia passar desapercibuda. Just el que calia per a una primera prova de contacte amb espanyols antifranquistes vinguts de dins.

La figura clau d'aquest moviment va ser el poeta Pierre Emmanuel, pseudònim de Noël Mathieu, membre destacat de la direcció del Congrés. Convé aturar-se en aquest home, perquè el seu perfil ho explica gairebé tot. Intel·lectual catòlic, resistent durant l'ocupació nazi, poeta reconegut en la França de la postguerra, Emmanuel representava una tradició marcada per l'experiència del totalitarisme en carn pròpia. La seva obra, poètica

i assagística, era una defensa constant de la llibertat cultural. Un home tocat pel dany del totalitarisme i, alhora, enrolat en l'engranatge de la CIA. Aquesta doble condició és la signatura mateixa del Congrés.

El col·loqui es va celebrar entre el 8 i el 13 de juliol de 1959. No hi va haver declaracions públiques ni cap document final. El tema escollit, "Provincialisme i universalisme en la cultura europea", era, com tantes vegades en l'òrbita del Congrés, un marc deliberadament ambigu. Un punt de partida i, sovint, un pretext per abordar qüestions més sensibles. Perquè en el llenguatge del Congrés aquelles paraules tenien doble fons: el «provincialisme» evocava la subordinació cultural a l'òrbita soviètica; l'"universalisme", en canvi, s'identificava amb l'obertura europea i liberal. Sota la conversa sobre cultura s'hi assajava un llenguatge polític. Es podia parlar de centralisme estatal, de pluralitat cultural, del lloc de les cultures minoritàries, sense anomenar mai directament el que de debò es debatia. Per als participants espanyols, encara prudents i ben conscients dels límits que imposava operar des de l'interior, aquell tema els feia sentir còmodes. Parlaven de cultura. Però estaven mesurant complicitats i avançant de manera el·líptica. Era l'estratègia habitual d'aquests espais de tempteig.

Per primera vegada, el Congrés convocava col·lectivament intel·lectuals que vivien i treballaven dins l'Espanya franquista. I la nòmina no era menor. Hi van assistir filòsofs i escriptors de renom: Julián Marías, José Luis López Aranguren, Camilo José Cela; el metge humanista Pedro Laín Entralgo; el poeta José Luis Cano; el crític literari Josep Maria Castellet; a més de Gorkin, que feia de pont amb l'exili. Cal notar un detall sobre Cela: va assistir a Lourmarin, però hi va percebre una atmosfera tan obertament hostil al règim que se'n va distanciar durant

anys, i es va concentrar en la direcció de la seva revista *Papeles de Son Armadans*, on, per cert, Castellet va publicar una crònica de la trobada. El retrobaríem molt més tard, en l'etapa final, al Consell d'Administració de l'editorial vinculada al grup. Les trajectòries, en aquesta història, sempre tornen.

Alguns dels convocats havien mantingut, en els seus inicis, una relació de proximitat amb el règim. No era casual. El Congrés no buscava només opositors de trajectòria intacta, sinó també itineraris de rectificació: figures que, des d'un punt de partida inicialment compatible amb el franquisme, havien anat fent un camí de distanciament crític. Aquell perfil tenia un valor particular. El dissident que revisa les seves pròpies conviccions i s'atreveix a desmarcar-se d'allò que abans havia defensat parla des d'una experiència que l'opositor permanent no pot aportar. La seva autoritat neix precisament del trànsit: coneix el llenguatge del món del qual se separa i pot intervenir-hi amb una força diferent. En el sentit que anys més tard Albert O. Hirschman donaria al concepte de *voice*, aquests dissidents no optaven per la sortida silenciosa, sinó per la presa de paraula crítica dins un espai que encara volien modificar.¹³

No sabem amb exactitud qui va confeccionar la llista d'assistents. Però sí que sabem que Gorkin, Madariaga i Gironella van insistir davant el Congrés perquè la reunió es fes, i és raonable pensar que també hi van suggerir alguns noms. Dins el grup, Josep Maria Castellet era l'únic català. I va connectar de seguida amb Pierre Emmanuel, que era occità i mostrava un interès viu per la cultura catalana. D'aquella sintonia en naixeria una amistat duradora, que el mateix Castellet recordaria, escrivint-ne el 1981. Detall que importa, perquè per

13 Albert O. Hirschman, *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1970, cap. 3.

aquella esclotxa catalana hi entrarà, més endavant, bona part de la xarxa.

La presència espanyola se sumava a una convocatòria més àmplia. Hi havia poetes com Claude Vigée, francès d'origen jueu-alemany, alsacià que havia patit la persecució antisemita durant la guerra. Hi havia hispanistes francesos, com Jean Camp, que van fer de bon punt de partida per encetar la conversa amb la delegació espanyola. Hi havia representants del món cultural italià i alemany, vinculats a revistes i institucions pròximes al Congrés, perquè tant a Itàlia com a Alemanya la batalla cultural contra el comunisme era, aquells anys, especialment intensa. I hi havia, encara, observadors lligats a les fundacions nord-americanes que finançaven el Congrés. Entre ells, Waldemar Nielsen, responsable de relacions internacionals de la Fundació Ford, que seguia de prop l'evolució dels programes europeus. Nielsen, abans de la Ford, havia dirigit la divisió d'informació europea de l'Oficina del Representant Especial dels Estats Units a Europa en la immediata postguerra. Per a un observador atent, la proximitat entre certes entitats filantròpiques i l'estratègia internacional nord-americana es deixava intuir sense gaire esforç.

Abans no s'aixequés la trobada, Pierre Emmanuel va animar els participants espanyols a organitzar-se i a mantenir un contacte estable amb el Congrés. Segons el relat posterior de Castellet, els va suggerir que constituïssin una comissió espanyola. Una comissió que podria rebre, des de París, suport cultural en formes ben concretes: l'enviament de llibres, la concessió de beques, la facilitació de viatges, l'accés a contactes internacionals. La llavor quedava plantada. I les conseqüències de Lourmarin no es van fer esperar. En els mesos següents, els contactes es van mantenir i es van estrènyer.

3- Copenhaguen i la constitució del Comitè Espanyol (1960-1962)

El següent moviment es va produir l'any següent, el setembre de 1960, i altre cop a recer d'un col·loqui internacional. Aquesta vegada a Copenhaguen, sota el títol "L'escriptor i la societat del benestar". Hi van participar, com a ponents espanyols, Julián Marías i el periodista català Llorenç Gomis, director de la revista *El Ciervo*. I allà van trobar els seus interlocutors dins el Congrés. Tres homes que cal retenir. Pierre Emmanuel, ja conegut de Lourmarin. Edward Shils, sociòleg nord-americà vinculat a la Universitat de Chicago i assessor de l'organisme. I John Hunt, funcionari nord-americà especialitzat en afers culturals i en el món hispanoparlant, que actuava en coordinació amb els serveis nord-americans implicats en la guerra freda cultural, fent tasques de seguiment, d'avaluació de perfils i de supervisió de projectes. Shils aportava la teoria. Hunt, el control. Emmanuel, la sensibilitat literària que ho feia més acceptable. La trinitat operativa del Congrés a la pràctica.

Durant la tardor de 1960, probablement entre novembre i desembre, no n'hi ha acta formal, i la manca d'acta ja diu molt sobre la naturalesa de l'empresa, es va constituir de facto a París el Comitè Espanyol del Congrés per la Llibertat de la Cultura. Era una plataforma semiclandestina, pensada per operar dins els marges de tolerància del règim franquista, sota la cobertura d'activitats culturals i amb el suport logístic exterior del Congrés. La seu es va fixar a Madrid. La secretaria, en canvi, es va situar a Barcelona, sota la coordinació de Josep Maria Castellet.

Pedro Laín Entralgo va ser el primer president. Laín s'havia format en el falangisme intel·lectual dels anys quaranta i havia estat, en els seus inicis, plenament integrat en la cultura oficial del règim. Però des de mitjans dels cinquanta havia anat fent

un camí de distanciament. La seva dimissió com a rector de la Universitat de Madrid el 1956, arran de la repressió contra el moviment estudiantil, va ser un punt d'inflexió. No es va passar a la clandestinitat. Va evolucionar, més aviat, cap a posicions reformistes i dialogants, partidari d'una obertura cultural i universitària. La ruptura definitiva amb el règim no arribaria fins al 1965, quan va ser expulsat de la universitat juntament amb López Aranguren i Tierno Galván. El 1960, doncs, encara catedràtic en actiu, Laín aportava al Comitè una cosa preciosa: una imatge de respectabilitat que facilitava la interlocució amb els sectors moderats del règim. Era el dissident que rectificava, posat al capdavant com a carta de presentació. Anys després, la presidència recauria en el jurista Fernando Chueca Goitia.

La nòmina dels primers integrants i col·laboradors és un cens de la millor vida cultural espanyola del moment, i convé llegir-la a poc a poc per copsar l'abast de l'operació. Catòlics liberals com Joaquín Ruiz-Giménez i José Luis López Aranguren. Antics falangistes progressivament desenganxats del règim, com Dionisio Ridruejo, que en seria un dels motors. Intel·lectuals i acadèmics de primera fila com José Luis Sampedro, Antonio Buero Vallejo, José Antonio Maravall, Enrique Tierno Galván o el mateix Julián Marías. I, pel que fa a Catalunya, un nucli inicial que incorporava Castellet, Josep Benet, Llorenç Gomis i Marià Manent. No tots hi participaven amb el mateix grau d'implicació orgànica; n'hi havia de molt actius i n'hi havia de més perifèrics. Però tots junts formaven una xarxa d'una densitat notable i molt conscient.

¿Què tenien en comú un catòlic liberal, un exfalangista, un socialdemòcrata i un monàrquic reformista? D'orígens, ben poca cosa. Venien de mons oposats, alguns havien estat enemics. Però coincidien en tres punts essencials. Primer: la necessitat de superar el franquisme. Segon: el rebuig d'una alternativa comu-

nista per a la futura Espanya. I tercer: la convicció que Europa i la cultura eren les eines principals per preparar una transició democràtica. Antifranquisme, anticomunisme i europeisme. Aquest era el triangle.

4- Com funcionava de debò: els diners de París i el repartiment de l'interior

Una vegada estructurat el Comitè, el Congrés va passar a finançar i impulsar nombroses activitats culturals dins d'Espanya al llarg de tots els anys seixanta. Sempre sota l'ombra de la censura franquista. Per força, doncs, aquestes iniciatives es desenvolupaven de manera semiclandestina, o bé camuflades sota entitats tolerades pel règim.

Comencem pels diners, que és per on s'ha de començar. Els fons arribaven des de París per camins diversificats, gairebé sempre per via personal. El compte corrent més utilitzat era el de Pablo Martí Zaro, funcionari ministerial, escriptor i col·laborador de Ridruejo, l'home que portava el dia a dia del Comitè. I el lliurament als afavorits es feia, sovint, en efectiu metàl·lic. Diners en mà, sense rastre comptable. Una materialitat gairebé artesanal. I en pisos particulars és on es decidia tot. Les reunions del Comitè eren mensuals o quinzenals, i se celebraven en domicilis privats de Madrid: el pis d'Aranguren al carrer Velázquez y després a Fortuny, el de Ridruejo al carrer d'Eivissa, el de Laín al carrer Lista, avui Ortega y Gasset, l'estudi professional de Chueca a la plaça de las Salesas. Allà es decidia qui rebia una beca, quin llibre s'impulsava, quin viatge es pagava. La denominació que van adoptar va ser "Comité español d'entraide", comitè d'ajuda mútua, i van tenir la gosadia d'utilitzar-la com a encapçalament a les actes de les reunions i a la correspondència.

¿I de qui venien, en última instància, aquells diners? D'una entitat amb un nom anodí: el CEEEE, el *Comité d'Écrivains et d'Éditeurs pour une Entraide Européenne*, registrada a França el 1956. El Congrés l'havia creada seguint la seva experiència als països dictatorials de darrere el teló d'acer, i la va adoptar també per operar en altres països sotmesos a censura interior, com Espanya i Portugal. La seu europea del Congrés era al número 104 del Boulevard Haussmann de París, i la proximitat física amb les oficines del costat facilitava que sota aquell parai-gua s'hi acollissin associacions filials. Una matrioixca d'entitats, cada una embolcallant l'anterior. Convé deixar constància d'un punt que el mateix Carlos Bru subratlla des de dins que no està acreditat que a l'altra banda de l'Atlàntic es conegués amb detall com els espanyols aplicaven les sumes rebudes. Aquesta autonomia és essencial per jutjar-los amb justícia.

5- El catàleg de les ajudes (1962-1967)

Vegem ara on anaven els diners. I aquí la llista esdevé, ella sola, un retrat de tota una generació. Perquè els noms dels beneficiaris són els noms d'alguna de la cultura del moment.

Actors com Germán-Luis Bueno. Artistes com Antonio García Dorado, Francisco Moreno Galván i Jesús Otero. Arquitectes com José Antonio Fernández Ordóñez. Però sobretot, en la seva majoria, sociòlegs i juristes, alguns ben fixats pel règim: Jesús López Pacheco, militant del PCE; Julio López Hernández; el poeta Salvador Espriu; el dramaturg Alfonso Sastre; Alfonso Carlos Comín; José Agustín Goytisolo; el músic Ramón Barce; Carlos Moya Valgañón; Víctor Pérez Díaz; Joan Triadú; Juan Marsé; Miguel Delibes; Rosa Chacel; Ignacio Aldecoa; Carlos Bousoño; Albert Manent; Rafael Santos Torroella; i el mateix Pablo Martí Zaro. Hi ha novel·listes, poetes, escultors, sociò-

legs. Hi ha el futur de la cultura espanyola, beneficiat per una xarxa que no podia dir el seu nom.

També hi ha la llista de d'ajudes per la publicació de llibres. José Jiménez Lozano va rebre ajuda per a un llibre sobre l'anticlericalisme espanyol. Antonio Caro Almela, per a una *Revolución técnica del pensamiento* declaradament marxista. Ángel Fernández Santos, per a una *Lucha de clases en el marco del Mercado Común*, encara més marxista. Hi va haver ajudes per a Tierno Galván sobre Joaquín Costa i el regeneracionisme, i sobre epistemologia de les ciències socials. per a Raúl Morodo, per a Joan Fuster amb els seus *Poetes, moriscos i capellans*, per a Josep Benet i Casimir Martí per a una història del moviment obrer català, per a Francesc Vallverdú sobre els problemes de l'escriptor de llengua minoritària, per a Carmen Martín Gaité amb el seu *Macanaz*, per a Rafael Tasis amb la *Carta a un exiliat català*, per a Antoni Badia i Margarit amb una enquesta sobre la llengua. I llibres col·lectius, com el que va dirigir Castellet sobre la societat espanyola a través dels seus novel·listes. Alguns autors eren de clara influència marxista. Els publicaven perquè el seu mecenes els ho permetia. El mecenes era la CIA. I la CIA pagava llibres marxistes a Espanya per disputar al comunisme l'hegemonia cultural. Aquí la complexitat d'aquesta història. No totes aquelles obres es van acabar. En més d'un cas hi va haver abús per part d'autors que havien cobrat una prima d'impuls i no van lliurar res, malgrat els retrets de Madrid i d'algun avís vingut de París. Fou el cas d'algunes entregues a Comín.

També es van rebutjar projectes que vist amb el pas del temps, va ser un error rebutjar. És el de Julio Caro Baroja. De relació freqüent i intensa amb el Comitè, però per diverses circumstàncies no va arribar a obtenir la beca prèvia per a un llibre que hauria estat la rèplica més seriosa al "menéndez-pelayisme": un

estudi a fons dels heterodoxos espanyols, del vituperi eclesiàstic i monàrquic que havien patit, i de la seva influència lenta i pacífica en el poble espanyol. La beca no va prosperar però en queda el rastre d'un projecte que el Comitè va tractar.

6- Publicacions i premis

Al costat de les beques, hi havia les publicacions. En col·laboració amb la revista literària *Ínsula* que feia, en part, de tapadora legal, es va iniciar una sèrie d'opuscles monogràfics sota el títol comú *Tiempo de España*. No sense entrebancs: el Ministeri d'Informació i Turisme, regit aleshores per Manuel Fraga, exigia un dipòsit previ com si es tractés d'una revista periòdica, cosa impossible per a aquella mena de publicació. Finalment es va convèncer el director general d'Informació, Carlos Robles Piquer, i van sortir tres quaderns. El primer, de 1963, duia el títol "Libertad y Organización", amb dibuixos de Juan Barjola. El segon, "España en el desarrollo mediterráneo", recollia les ponències d'un col·loqui de Nàpols, amb una introducció de Raymond Aron i textos de Sampedro, Tamames i altres. El contingut era, com resumeix Carlos Bru, socialdemocràcia en paper imprès. Fins i tot el futur governador del Banc d'Espanya, Luis Ángel Rojo, hi criticava el neoliberalisme i defensava la inversió pública. Tot això, editat sota la dictadura, amb diners nord-americans.

I, finalment, els premis. En col·laboració també amb l'editorial *Ínsula*, el gerent de la qual, José Luis Cano, era membre del mateix Comitè, es van atorgar diversos "Premis d'escriptors europeus". Modestos en la dotació econòmica, quinze mil pessetes, però notables en la qualitat dels resultats. El primer, corresponent a 1962, va recaure en un llibre de Josep Ferrater Mora, *El ser y la muerte*.

7- Els Diálogos Cataluña-Castilla: la cultura com a pont

Abans d'arribar a l'escàndol que ho va trasbalsar tot, cal aturar-se en una de les iniciatives més fecundes i més duradores del Comitè: els anomenats Diálogos Cataluña-Castilla. Perquè il·lustren la manera de treballar del Congrés a Espanya. No mítings. No manifestos. Trobades discretes, en cases particulars, on la conversa cultural obria camí a una conversa política.

La primera edició va tenir lloc els dies 5 i 6 de desembre de 1964, a la masia que Fèlix Millet i Maristany posseïa a l'Ametlla del Vallès. Hi va assistir una vintena de personalitats de primera fila. Per la part catalana, noms com Antoni Badia i Margarit, Josep Maria Castellet, Maurici Serrahima, Josep Benet, Llorenç Gomis, Marià Manent, Jordi Carbonell i un joveníssim Ernest Lluch. Per la part castellana, Fernando Chueca, Dionisio Ridruejo, José Luis López Aranguren, José María Valverde, Vicent Ventura, Fernando Baeza, Enrique Tierno Galván, Carlos Bru i Pedro Laín. La reunió es va desenvolupar en privat, i s'hi van discutir temes tan constants en la conversa com la llengua i la identitat catalana en el marc d'una futura Espanya democràtica. Van romandre les coneixences personals i les amistats que s'hi van forjar entre figures de les dues cultures. Eren homes que la dictadura havia mantingut incomunicats, asseguts a la mateixa taula, descobrint que es podien entendre.

La segona edició es va celebrar el 1965, a la finca de Fernando Chueca, prop de Toledo. Per la part castellana hi van tornar Ridruejo, Aranguren, Laín, Baeza, Maravall, Chueca i Tierno Galván, ara acompanyats per Pedro Martín-Zaro, Luis Díez del Corral, Rafael Lapesa i José María Valverde. Per la catalana, de nou Badia i Margarit, Castellet, Serrahima, Benet, Gomis i Manent, amb la incorporació de Joan Raventós. Aquell diàleg sostingut entre les elits culturals de dues tradicions enfrontades

va ser, mirat amb perspectiva, un dels assajos generals de la convivència que la transició acabaria necessitant.

8- L'escàndol de 1967: la bomba esclata

I llavors va arribar el que ho va capgirar tot. L'escàndol que hem deixat plantejat al començament, ara vist des de dins, des de l'experiència concreta dels homes del Comitè espanyol. Perquè val la pena resseguir com van viure la caiguda de la màscara els qui hi havien posat la cara, sense saber del cert qui pagava.

El primer avís va arribar el 13 de maig de 1966. Va ser Pablo Martí Zaro qui, de tornada d'un viatge a París, va informar el grup en una reunió urgent a Madrid. Havia aparegut una peça al *New York Times* del 27 d'abril que al·ludia al Congrés i a la revista *Encounter*, la publicació insígnia de Londres. De moment només era un breu, una insinuació, acompanyada de cartes de protesta de figures de pes com Denis de Rougemont i John Kenneth Galbraith. La informació, recorda Bru, els va deixar de pedra. Van prendre un l'acord immediat de redactar i signar, allà mateix a la reunió, una carta al secretari general John Hunt.

La carta mereix ser recordada perquè aparentment expressava la bona fe d'aquells homes. Hi expressaven la sorpresa i el disgust per les acusacions, que consideraven infundades. I afirmaven que no tenien el menor dubte sobre la independència del Congrés ni sobre la integritat moral de cadascun dels seus homes. No havien advertit cap intent d'imposar a la seva activitat una orientació aliena als seus propis criteris. I afegien que si ho haguessin advertit, cap d'ells no hauria romàs ni un instant més a la Comissió espanyola.

No van obtenir resposta fins al desembre. Un nou viatge de Martí Zaro a París, amb visita directa a Hunt, va portar només

una vaga seguretat que l'assumpte s'havia esvaït per inexacte. Però el març següent, plou sobre mullat: una al·lusió a la revista espanyola *Triunfo* amb més informació. Chueca i Martí Zaro viatgen a París i se'ls reconeix una cosa parcial: que anys enrere la CIA havia girat quinze mil dòlars a la Fundació Fairfield, però que aquella quantitat s'havia quedat en l'àmbit del comitè nord-americà, i que, per tant, segons els asseguraven, mai no havia arribat ni un sol dòlar al Congrés ni, menys encara, a l'entitat amb què el Comitè espanyol es relacionava. Els donaven una veritat a mitges per contenir l'alarma.

El debat dins el grup espanyol, quan es va plantejar la reestructuració, va ser viu i revelador de les ànimes de cadascú. Buero Vallejo va confessar sospites anteriors. Laín es va mostrar inquiet. Prados Arrarte va argumentar que una contraprogramació liberal davant els comunistes no era tan reprobable. Maravall es va mostrar pessimista. Bru va opinar que calia autonomitzar-se. I Ridruejo va demostrar la seva sagacitat amb una observació impagable: que, al marge de les decisions que prenguessin per dignitat, podien estar ben segurs que el règim franquista no publicitaria mai una ajuda nord-americana a uns homes que, tots ells, eren dissidents arxiconeguts de la dictadura. L'enemic, paradoxalment, els protegiria amb el seu silenci.

Hi va haver més gestions, més viatges. En un d'ells, Bru recorda haver vist, amb sorpresa, un imperturbable John K. Galbraith en un dels salons de París. I Castellet va descobrir, en una mena de cau buròcratic, un Josselson encara no traslladat a Suïssa. La maquinària es desmuntava davant els seus ulls. El 24 de maig els va visitar Emmanuel i va amenitzar la sessió, diu Bru amb ironia, amb el mateix disc ja una mica ratllat: nou anys autobiogràfics de lluita "per la llibertat", la independència de criteri de totes les revistes, el cessament del director executiu

Josselson, per fi, i tot el de la reestructuració cap a una associació finançada directament per la Fundació Ford.

Però la verbositat d'Emmanuel, com es veuria de seguida, era enganyosa. Els amagava la bomba de debò. L'article de Tom Braden, agent de la CIA, publicat el 8 de maig de 1967 al *Saturday Evening Post* sota un títol que ho deia tot: "M'alegro que la CIA sigui immoral". Allà, amb sinceritat, Braden cantava i justificava moralment i políticament el finançament real de la CIA a les activitats concretes del Congrés. Ja no hi havia veritats a mitges possibles. La gallina dels ous d'or tenia amo, i l'amo ho proclamava sense vergonya. La màscara havia caigut del tot.

9- Seminarios y Ediciones: donar continuïtat al projecte

Quan l'escàndol de 1967 va fer insostenible la dependència directa del Congrés, el grup espanyol va voler de buscar la manera de sobreviure pel seu compte. I la va trobar en una fórmula que ja venia covant des d'abans: una editorial pròpia, legalment constituïda, que servís alhora de tapadora i de plataforma. Es deia Seminarios y Ediciones, S.A. I va ser, en bona part, l'encarnació civil i mercantil d'allò que el Comitè havia estat fent de manera semiclandestina.

L'editorial donava una existència legal, una raó social, una façana presentable davant el Ministeri de Fraga. El que abans es feia amb diners en efectiu repartits en pisos particulars, ara podia revestir-se, almenys en part, de la normalitat d'un segell editorial. Pablo Martí Zaro en va ser l'administrador, cobrant des de 1965 i amb una millora de sou el 1970. Als ulls dels seus companys, l'editorial era la prova que havien trencat amb l'estructura internacional i que tiraven endavant amb les seves pròpies forces. Veurem posteriorment que no era ben bé així.

Cal dir-ho amb les paraules del mateix Carlos Bru, que en va ser protagonista i que ho recorda amb una barreja de nostàlgia i de realisme. Va ser, diu, “un èxit editorial i un patiment econòmic”. Les dues coses alhora. Èxit perquè van publicar el que calia publicar, perquè van fer arribar al públic una literatura i un pensament que el franquisme volia silenciar. Patiment perquè els números mai no quadraven.

10- La xarxa catalana que va sobreviure el Congrés

L'espai generat al voltant del Congrés en l'àmbit català va persistir com una xarxa d'intel·lectuals i activistes que serien, després, actors centrals en la reorganització cultural i política del país. Josep Benet va impulsar la coordinació de les forces democràtiques a Catalunya. Joan Raventós va participar en la construcció d'un socialisme catalanista propi, que cristal·litzaria el 1974 en la fundació de Convergència Socialista de Catalunya. Els homes que s'havien conegut a Lourmarin, a l'Ametlla del Vallès o a la finca de Chueca van ocupar llocs de primera fila en la transició catalana. També Heribert Barrera i Anton Cañellas des del Consell Català del Moviment Europeu a l'interior.

Al voltant d'aquelles iniciatives es va configurar un espai de relació intel·lectual d'una densitat notable. Hi van passar figures com Llorenç Gomis, Marià Manent, Josep Maria Castellet, Carlos Barral, Maria Aurèlia Capmany, Josep Fontana, Francesc Vallverdú, Rafael Tasis, Antoni Badia i Margarit, Joan Fuster, Albert Manent o Joan Triadú. No tots formaven part d'un mateix nucli, ni compartien una mateixa evolució ideològica, i seria un error presentar-los com un bloc homogeni. Però tots havien establert contacte, en un moment o altre, en activitats vinculades al Congrés que era un espai de sociabilitat intel·lectual que articulava catalanisme, europeisme i lluita per la democràcia. Tres fils que la transició acabaria incipient.

Amb la mort de Franco i les primeres eleccions democràtiques, la xarxa es va dissoldre. No per fracàs, sinó per èxit: els seus membres ja no necessitaven la clandestinitat, perquè es van integrar en la vida política i cultural a camp obert. . La dissolució formal de l'editorial Seminarios y Ediciones es va produir l'11 d'abril de 1977. I aquí apareix una de les paradoxes finals d'aquesta història de matrioixques. Mentre el nucli espanyol tancava la paradeta el 1977, l'associació internacional sorgida després de l'escàndol, la que la Fundació Ford havia pres sota les seves ales, continuava existint fins al 1978. El secret final d'una nina russa que encara no s'havia acabat d'obrir.

11- La trama singular de Pablo Martí Zaro

Encara queda una última capa. La més humana i potser la més incòmoda. El cas de Pablo Martí Zaro. Perquè en la seva figura es condensa tot el que aquesta història té d'ambigu, de dolorós i de profundament humà.

Convé entendre primer qui era. Martí Zaro, nascut el 1920 i mort el 2000, era funcionari de l'Estat quan, poc abans de 1956, va conèixer Dionisio Ridruejo. Aquella trobada li va marcar la vida. Ridruejo ja havia iniciat la seva evolució des del falangisme cap a posicions cada vegada més crítiques amb el règim d'on provenia, i entre tots dos es va establir una relació d'amistat i de confiança que duraria sempre. Sempre a prop de Ridruejo, Martí Zaro va participar en el Congrés de Munic de 1962. I ho va pagar car: va ser represaliat i privat de la seva condició de funcionari, una situació que no es restabliria fins després de l'arribada de la democràcia. Despultat de la seva plaça, amb una família de quatre fills a càrrec, es va instal·lar un temps a París, on va ser nomenat secretari del Comitè espanyol en substitució de Castellet. A finals de 1962 va tornar a Espanya

amb l'encàrrec d'organitzar l'estructura del Congrés a l'interior, i va esdevenir l'administrador de l'editorial.

Als ulls dels seus companys, doncs, Martí Zaro era un d'ells. Un home que havia trencat amb l'estructura internacional, com tota la resta del grup, quan l'escàndol va fer impresentable aquella relació. Això és el que tothom va creure durant mig segle.

Però el 2018 es va publicar un llibre que ho va capgirar tot. *En lutte contre les dictatures*, de Roselyne Chenu. I aquell llibre, basat en la documentació administrativa del Congrés, va revelar una cosa que ningú no sospitava. Martí Zaro no havia trencat mai del tot amb l'oficina de París. Durant anys havia mantingut una doble via d'ingressos. D'una banda, els derivats de la seva feina a Espanya a través de Seminarios y Ediciones. De l'altra, els procedents de l'estructura internacional del Congrés, després reconvertida en associació, fins a la seva liquidació el 30 d'abril de 1978. Onze anys després que el grup espanyol s'hagués independitzat per netejar-se dels vincles amb la CIA, el seu màxim càrrec executiu continuava cobrant, d'amagat, d'aquella mateixa estructura internacional.

La sorpresa entre els companys encara vius va ser general. Els ingressos de París es justificaven, oficialment, per tasques de suport al comitè portuguès. Però és evident que Martí Zaro, com a responsable del dia a dia de l'editorial, també podia orientar-ne les actuacions en sintonia amb París. La font de Chenu és consistent, i ella mateixa coneixia bé aquell món: entre 1964 i 1975 havia estat assistent del poeta Pierre Emmanuel a les oficines parisenques, havia participat en la constitució de l'editorial i n'havia estat accionista dos anys. Hi ha, encara, un últim fil que sembla de novel·la: Martí Zaro freqüentava molt París, on va conèixer Jacqueline Chartraire, amb qui va refer la vida el 1989 després d'enviudar. I Chartraire havia treballat amb Hunt i amb Stone, dos dels màxims exponents del món

dels serveis d'informació nord-americans a les oficines del Congrés. El 1978 es va traslladar a Madrid; el 1979 hi començava a treballar a l'Organització Mundial del Turisme. Els camins, en aquesta història, també tenen en compte el factor personal, sempre important. Perquè com deia André Gide i recordava Josep Pla, no hi ha res més profund que la pell.

Perquè la reacció dels companys de Martí Zaro, quan ho van saber el 2018, no va ser de condemna, aparentment? Va ser de comprensió. Van entendre la “doble acció” d'aquell home pel que era: la supervivència d'un pare de família amb quatre fills, despulat de la seva plaça de funcionari per la repressió franquista, obligat a fer mil equilibris per arribar a final de mes. El mateix Carlos Bru el justifica: dient que la “doble acció” no responia a cap altra causa que a la inhumana repressió franquista que l'havia expulsat del cos de funcionaris.

El destí final de Martí Zaro té el regust amarg de tants altres protagonistes d'aquesta història. En els primers anys de la Transició va intentar una incursió en la política. Fidel a l'herència de Ridruejo, va participar el 1976 en la fundació de la Unió Socialdemócrata Española, una formació petita que aspirava a representar una socialdemocràcia europeista. L'ambició va tenir una vida breu i accidentada. Aquell mateix any, un comunicat difós per la vídua de Ridruejo indicava que Martí Zaro ja no en formava part, enmig de tensions internes, de recels acumulats i de la gestió penosa de l'editorial. Un altre dels lluitadors antifranquistes que va arribar a la democràcia exhaust vitalment, mirant de dur a terme una vocació política que ja no tenia forces per realitzar. Com tants altres protagonistes d'aquesta història. Va morir l'any 2000. Diverses vides en una sola vida.

❧ D- LLEGAT I LLIÇONS: CAUSES JUSTES PER CAMINS IMPURS

1- La diferència de to: dues vares de mesurar

El contrast entre el discurs general del Congrés i el programa espanyol crida molt l'atenció. En els primers anys cinquanta, la retòrica antineutralista de l'organisme havia estat marcada per la demonització dels partidaris de la tercera via i per l'exigència d'un compromís radical contra el món soviètic. A París, a Berlín o a Londres, el neutralisme era presentat com una temptació perillosa, i qualsevol ambigüïtat davant Moscou podia ser interpretada com una forma de complicitat. En canvi, quan el Congrés desplegà el seu programa a Espanya, el registre canvià de manera significativa. El que es promogué no fou una política de ruptura frontal, ni una exigència permanent de compromís radical contra el franquisme, sinó un liberalisme de moderació, de prudència i d'acostament entre sectors diversos de l'oposició.

Aquesta diferència de to responia a un moment diferent de la guerra freda i a unes necessitats polítiques molt concretes. En el cas espanyol, el Congrés prioritzà paraules com "reconciliació", "diàleg" nacional, convivència i superació de la tragèdia de la Guerra Civil. Volia contribuir a la formació de futures elits culturals i polítiques capaces de conduir una transformació democràtica vacunada contra el comunisme. Aquesta era la clau. La moderació no era una simple preferència temperamental. Era un programa. Un programa pensat per competir amb la política de diàleg del PCE, per impedir que els comunistes

monopolitzessin el llenguatge de la unitat antifranquista i per oferir una alternativa democràtica, liberal i europeïsta al final previsible del règim.

Per defensar aquesta política moderada, *Cuadernos* i el Comitè Espanyol van promoure una genealogia històrica molt ben triada. Reivindicaren l'herència dels liberals espanyols del segle XIX, les grans figures del krausisme i els artífexs de la Institución Libre de Enseñanza. D'aquests antecedents se'n destacava, sobretot, el rebuig a la política militant entesa com a dogma, la desconfiança envers l'esperit sectari i la defensa d'una cultura civil capaç de formar ciutadans més que soldats d'una causa. Es volia consolidar una tradició espanyola de liberalisme moral, pedagogia cívica i moderació intel·lectual. Aquesta tradició servia per donar una connexió històrica al programa del Congrés i per presentar-lo com un retorn a una Espanya liberal anterior a la fractura brutal de la Guerra Civil.

Un dels aspectes més reveladors d'aquesta estratègia fou l'acollida dels falangistes desil·lusionats. El Congrés entengué que el gir d'alguns antics homes del règim cap a la dissidència democràtica havia de ser sostingut i estimulat. No era una qüestió menor. Aquests exfalangistes podien disputar espais de legitimitat tant als franquistes que volien retenir-los dins el règim com als comunistes que intentaven atraure qualsevol dissidència antifranquista cap a la seva òrbita. El cas més important fou Dionisio Ridruejo. Antic falangista convençut, poeta, propagandista del règim i després dissident democràtic, Ridruejo es convertí en un col·laborador polític fonamental de Gorkin i rebé beques personals des de París fins al 1966. La seva conversió tenia un valor simbòlic enorme. Un antic home del feixisme espanyol que trencava amb Franco i evolucionava cap a una democràcia europeïsta era una peça de propaganda molt poderosa.

La lògica era semblant a la que el mateix Congrés havia aplicat, en un altre terreny, amb els excomunistes. El convers té una autoritat especial perquè parla des de dins de la fe abandonada. L'exestalinista podia denunciar Moscou amb una credibilitat que no tenia el conservador anticomunista de sempre. De manera paral·lela, l'exfalangista podia erosionar el franquisme amb una força que no sempre tenia l'opositor exterior al règim. Gorkin, antic poumista perseguit per l'estalinisme, entengué molt bé el valor d'aquests itineraris de ruptura. Per això cuidà Ridruejo i altres dissidents procedents del món falangista. Calia sostenir la seva evolució, donar-li tribuna, convertir-la en exemple i fer-la servir per eixamplar al camp democràtic amb el límit de la frontera amb el PCE.

Aquesta política pragmàtica, tanmateix, tingué un cost. El va pagar sobretot el matís republicà. En nom de la reconciliació, del diàleg i de la construcció d'un liberalisme comú, moltes especificitats de la tradició republicana quedaren diluïdes. El professor de pensament liberal Juan Marichal va intentar desenvolupar un concepte de liberalisme que inclogués la diàspora republicana com a portadora legítima de l'herència liberal espanyola.¹⁴ Però el procés polític posterior no conservà sempre aquests matisos. El liberalisme genèric, útil per a la reconciliació i per al consens de la transició, tendí a absorbir la memòria republicana concreta. La tradició democràtica republicana quedà sovint coberta per un llenguatge més ampli, més moderat i més còmode, però també menys fidel a la genealogia de qui havia estat derrotat el 1939.

Aquesta és una de les ferides més persistents d'aquella operació. La moderació va ajudar a crear ponts, a obrir finestres i a

¹⁴ Juan Marichal, «España y las raíces semánticas del liberalismo», *Cuadernos del Congreso por la Libertad de la Cultura* XI (març-abril de 1955): 53-60.

preparar un llenguatge democràtic compartit. Però també va contribuir a desactivar una part de la memòria política republicana, a substituir-la per un consens liberal sense cognoms i a fer que l'antifranquisme cultural aparegués menys com la continuïtat d'una legalitat democràtica vençuda que com la lenta maduració d'un diàleg transversal i inclusiu afectat d'una certa amnèsia. El Congrés per la Llibertat de la Cultura va actuar amb eficàcia. Va donar recursos, xarxes i projecció internacional a una oposició cultural que els necessitava, però també la va empènyer cap a una democràcia moderada, anticomunista i europeïsta, més orientada a la reconciliació que a la restitució de la memòria republicana. Aquesta és la seva força i també la seva ambigüitat.

2- El gir: del compromís al “fi de les ideologies”

Aquí la història es gira contra alguns dels seus propis protagonistes. Per als exiliats republicans que havien posat biografia, prestigi i ferides al servei del Congrés, el canvi va tenir un gust amarg. L'organisme que els havia necessitat per donar credibilitat d'esquerres al combat anticomunista començava ara a parlar des d'un altre enfoc: menys denúncia, menys ruptura, menys memòria republicana; més diàleg, més moderació, més acomodació al nou temps internacional. No els va expulsar, simplement els va anar deixant fora del centre de gravetat.

El desplaçament va arribar perquè el món canviava. Després dels anys més durs de la guerra freda, després de Berlín, de Corea, de l'ofensiva antineutralista i del cop moral d'Hongria, Washington i Moscou van començar a mesurar-se amb una altra llengua. El conflicte no desapareixia, però aprenia a administrar-se en una força d'equilibris més o menys estables. Els manuals en dirien coexistència pacífica. Per a molts exiliats, però, aquell nom tenia un revers dolorós: la pau entre

blocs podia significar l'oblit de les causes que els havien portat fins allà.

Els dos blocs continuaven competint, espiant-se, armant-se i disputant influència arreu del món, però començaven també a parlar, a negociar i a acceptar, almenys en la pràctica, que l'altre no desapareixeria. Aquest desgel relatiu podia ser una bona notícia per a la humanitat, perquè reduïa el risc d'un enfrontament directe i feia pensable una gestió menys incendiària del conflicte. Per als exiliats que havien construït la seva identitat política al voltant del compromís antitotalitari i antineutralista, en canvi, aquella nova etapa resultava desconcertant. L'equidistància que suposava la coneguda com a nota de Stalin de 1952 en la que proposava una Alemanya reunificada i neutral que hauria pogut bascular cap al terreny soviètic.

La superació parcial del neutralisme i els nous interessos polítics nord-americans en l'era de la coexistència reduïren la necessitat de mantenir obert, dins el Congrés, el vell debat sobre el compromís intel·lectual davant el totalitarisme. El combat dels primers anys havia estat plantejat en termes d'urgència moral: calia prendre partit, denunciar l'estalinisme, combatre la propaganda soviètica de la pau i impedir que l'esquerra europea quedés atrapada en una equidistància que, segons el Congrés, afavoria Moscou. A finals dels cinquanta i començament dels seixanta, aquesta formulació començà a perdre centralitat. La militància anticomunista de primera hora, que havia estat la raó de ser de molts exiliats dins l'organisme, passava a ser vista com una rigidesa heretada d'una etapa anterior.

El Congrés assumí llavors una línia ideològica nova, vinculada a noms de gran pes intel·lectual com Daniel Bell, Raymond Aron i Edward Shils. La idea que guanyà terreny fou la del "fi de les ideologies": la convicció que les grans batalles doctri-

nals del segle XX havien entrat en decadència, que l'època dels projectes redemptors s'esgotava i que el futur de les societats occidentals passaria cada vegada més per la gestió, el consens, la prosperitat, la tècnica i l'administració racional dels conflictes.¹⁵ El Congrés, que havia nascut en el llenguatge del combat, començava a parlar el llenguatge del consens liberal.

El gir va tenir un efecte immediat: el Congrés va deixar de tractar totes les esquerres marxistes com un adversari únic. Davant les noves esquerres dels anys seixanta, va substituir part del vell llenguatge de combat per una política d'obertura: més contactes, més intercanvis, més diàleg amb intel·lectuals comunistes de l'Est, amb marxistes occidentals i amb sectors filocomunistes que ja no podien ser reduïts a la disciplina soviètica dels anys cinquanta. No es tractava només de denunciar; es tractava d'influir.

Aquest desplaçament era difícilment assumible per als exiliats antiestalinistes que havien donat al Congrés una part de la seva autoritat moral. Per a ells, l'estalinisme no era una categoria diplomàtica ni una variable de conjuntura. Era una experiència viscuda: els Fets de Maig, la persecució del POUM, la desaparició d'Andreu Nin, les presons, l'exili, les purgues, la disciplina del Kremlin sobre els partits comunistes. El Congrés podia permetre's modular el seu llenguatge perquè llegia el comunisme com un problema estratègic. Ells no. Per a Gorkin, Iglesias, Adroher o Víctor Alba, rebaixar aquell combat equivalia a relativitzar la pròpia biografia.

Gorkin i Madariaga no acceptaren mai del tot aquesta nova estratègia. No podien fer-ho sense trair la lògica que havia

15 Daniel Bell, *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* (Glencoe, IL: Free Press, 1960).

donat sentit a la seva participació en el Congrés. Com a ideòlegs convençuts, interpretaven la nova política soviètica com una etapa més del mateix conflicte, més sofisticada, més hàbil i també més hipòcrita. La coexistència no els semblava una transformació profunda del sistema soviètic, sinó una adaptació tàctica. Per això consideraven que el Congrés, amb la seva nova línia, enterbolia el seu propi llegat polític i ètic. Havia nascut per defensar la llibertat dels pobles oprimits i dels intel·lectuals perseguits; ara semblava disposat a moderar aquella exigència per adaptar-se als interessos circumstancials de la guerra freda.

Per als espanyols, el gir va ser una derrota freda. Després de la Revolució cubana, els republicans que havien dirigit les representacions llatinoamericanes del Congrés van començar a ser apartats sense escàndol: menys responsabilitats, menys marge, menys confiança política. Els substituïren perfils locals més joves, més aptes per parlar el llenguatge de l'“obertura a l'esquerra”. L'anticomunisme dels exiliats espanyols, que als anys cinquanta havia estat una credencial, passava a ser un llast. Servia per recordar les ferides del POUM, de Moscou i dels anys trenta; ja no servia per seduir una generació marcada per Cuba, l'antiimperialisme i les noves esquerres.

Aquesta marginació quedà compensada, en el cas de Gorkin i Madariaga, amb una dedicació més intensa a les tasques espanyoles. Espanya es convertí per a ells en l'últim espai de sentit polític dins el Congrés. Però també allà la seva posició s'anà debilitant. La seva pròpia condició d'exiliats, que durant anys havia estat una font de legitimitat, començava a transformar-se en un problema. Coneixien la història d'Espanya, coneixien l'exili, coneixien els codis de la Guerra Civil i de la primera postguerra. Però l'Espanya que emergia a mitjans dels anys seixanta ja no era exactament la que ells havien

deixat enrere. A l'interior s'havien format noves generacions, nous llenguatges, noves formes de dissidència universitària, cristiana, socialista, marxista, liberal o nacionalista. Els exiliats havien conservat una memòria; els de dins començaven a disputar el futur.

A mitjans dels anys seixanta, la preparació de la transició espanyola començà a deixar fora de joc molts polítics exiliats. No perquè la seva causa hagués estat falsa, ni perquè la seva trajectòria hagués perdut dignitat, sinó perquè la mecànica política que s'obria reclamava actors arrelats a l'interior, capaços de llegir el país real, de parlar amb les noves generacions i de construir aliances dins els marges canvians del franquisme tardà. Els exiliats perdien suport dins el Congrés i també dins altres estructures de la guerra freda encoberta, inclosos els sindicats nord-americans que durant anys havien sostingut una part de les seves xarxes.

3- Què en pensem, de tot plegat? L'ethos i la complexitat

Arribats aquí, s'imposa una pausa de judici. Aquesta història admet dues lectures simples, totes dues temptadores i totes dues insuficients. La primera consisteix a veure en el Congrés per la Llibertat de la Cultura una coincidència gairebé feliç entre les agendes dels intel·lectuals i els objectius de la política exterior nord-americana. Des d'aquesta perspectiva, la col·laboració hauria estat un compromís net amb els valors antitotalitaris, i el paper de la CIA hauria quedat reduït a una funció instrumental i gairebé benigna: posar recursos al servei d'una causa justa, facilitar l'acció d'uns intel·lectuals que ja volien combatre l'estalinisme i donar-los els mitjans que no tenien. Aquesta és, en bona mesura, la visió exposada per Peter Coleman en la seva

obra clàssica sobre el Congrés.¹⁶ Té la virtut de recordar que molts dels qui hi participaren creien de debò en allò que feien. Però és una lectura massa tranquil·litzadora.

La segona simplificació va en direcció contrària. Consisteix a reduir el Congrés a una operació oculta de la CIA, una façana cultural sense vida pròpia, un decorat d'independència destinat a encobrir una política imperial. En aquesta interpretació, els intel·lectuals apareixen només com a instruments: uns, enganyats; altres, comprats; tots, en qualsevol cas, desposseïts d'agència real. És la temptació del desemmascament absolut, tan seductora perquè permet tancar el cas amb una sentència moral ràpida. Si tot era CIA, ja no cal examinar trajectòries, textos, revistes, dissidències, contradiccions ni conviccions. La complexitat queda substituïda per una explicació única.

Cap d'aquestes dues lectures fa justícia a la realitat. El Congrés fou una operació encoberta vinculada a la política exterior dels Estats Units, i ignorar aquest fet seria ingenu. Però també fou un espai de producció intel·lectual real, amb marges d'autonomia, amb debats substantius i amb una participació sincera de molts escriptors, editors, professors i militants que no actuaven com a simples funcionaris d'una estratègia aliena. Pierre Grémion i Frances Stonor Saunders, tot i partir de sensibilitats interpretatives molt diferents, han coincidit a assenyalar aquesta autonomia relativa de l'organisme dins l'entramat polític, social, econòmic i cultural de la postguerra occidental.¹⁷ El Congrés

16 Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy: The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Post-War Europe* (Nova York: Free Press, 1989).

17 Pierre Grémion, *Intelligence de l'anticommunisme: le Congrès pour la Liberté de la Culture à Paris, 1950-1975* (París: Fayard, 1995); Frances Stonor Saunders, *La CIA y la guerra*

no pot ser entès com una màquina mecànica de propaganda ni com una comunitat innocent d'esperits lliures. Va ser una cosa més incòmoda: una institució híbrida, sostinguda per diners ocults i alimentada per conviccions autèntiques.

Aquesta autonomia relativa es veu també en el paper dels dos homes de l'Agència encarregats de supervisar-lo, Michael Josselson i John Hunt. No eren buròcrates sense cultura ni simples vigilants de disciplina política. Eren, ells mateixos, homes de món intel·lectual, amb criteri, contactes i capacitat de mediació. Josselson, en particular, gaudí d'un marge d'acció considerable i actuà sovint com una mena d'agent lliure, fins al punt de protegir el Congrés de determinades ingerències de la pròpia CIA. Aquest detall és revelador. El dispositiu era encobert, però no funcionava sempre com una cadena vertical d'ordres. Hi havia intermediaris, sensibilitats, negociacions, resistències i un esforç constant per preservar la imatge d'autonomia sense la qual l'organisme hauria perdut tota eficàcia.

Giles Scott-Smith ha proposat una fórmula útil per pensar aquesta ambivalència: en el cas del Congrés, més que parlar de liberalisme en abstracte, convé parlar de "liberalisme instrumental".¹⁸ L'expressió és precisa. Designa una estratègia present en moltes organitzacions sostingudes de manera encoberta per la CIA, disposada a actuar en favor de les llibertats democràtiques fins i tot per vies que podien arribar a contradir o erosionar aquelles mateixes llibertats, sempre sota l'argument que l'amenaça de la guerra freda ho feia necessari. Era un liberalisme al servei d'una causa democràtica, però també subordinat als interessos que Washington consi-

fría cultural, trad. Rafael Fontes (Madrid: Debate, 2001).

¹⁸ Giles Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture: The Congress for Cultural Freedom, the CIA and Post-War American Hegemony* (Londres: Routledge, 2002), p. 164.

derava prioritari en cada fase del conflicte. La llibertat hi era un principi, però també un instrument. I quan la llibertat es converteix en instrument d'una estratègia d'Estat, la seva defensa queda inevitablement contaminada per les necessitats del poder que la finança.

La conclusió metodològica de Scott-Smith és igualment important: el context ho és tot. No és legítim imposar una interpretació única a tots els casos. Cada revista, cada beca, cada congrés, cada comitè local, cada escriptor i cada mediador demanen una anàlisi situada. No és el mateix un editor que sabia l'origen dels fons que un col·laborador que l'ignorava. No és el mateix un excomunista que havia patit la repressió estalinista que un gestor cultural que acceptava recursos sense fer gaires preguntes. No és el mateix *Cuadernos* a l'Amèrica Llatina que el Comitè Espanyol dins el franquisme tardà. La història intel·lectual honesta exigeix aquesta disciplina: no absoldre en bloc, no condemnar en bloc, mirar de prop.

La paradoxa principal és precisament aquesta: un organisme nascut dins una operació d'intel·ligència fou capaç d'escriure algunes de les pàgines més rellevants de la vida intel·lectual de la segona postguerra. La contradicció no desapareix pel fet d'enunciar-la. El finançament secret de la CIA no fou un accident marginal ni una irregularitat comptable. Fou una peça central de l'engranatge. Només mantenint-lo ocult es podia projectar la imatge d'autonomia que feia possible la col·laboració d'intel·lectuals gelosos de la seva independència. Molts d'ells no haurien acceptat participar-hi si haguessin conegut, amb tota precisió, els lligams reals amb Washington. El secret fou una trampa política, però també la condició pràctica que permeté obtenir resultats genuïns en el terreny cultural. Aquesta és la incomoditat del cas: la manipulació no anul·là necessàriament la qualitat de les obres, dels debats o de les xarxes que va fer possibles.

Per això, en analitzar el Congrés, cal conservar sempre la seva doble naturalesa. D'una banda, fou un espai nascut de compromisos intel·lectuals reals, de trajectòries marcades per l'antifeixisme, l'antiestalinisme, el liberalisme, el socialisme democràtic o l'europèisme. De l'altra, fou una peça d'una operació encoberta, sostinguda per serveis d'intel·ligència i orientada per una agenda d'Estat. Les dues dimensions no es neutralitzen; conviuen. Una anàlisi que oblidí el paper emmascarat de la CIA cau en la ingenuïtat. Una anàlisi que redueixi tot el Congrés a una simple façana de l'Agència comet una injustícia històrica amb molts dels qui hi participaren, i sobretot empobreix la comprensió del fenomen.

Un cop esgotades les escasses sortides que els líders occidentals oferiren a la causa de la democràcia espanyola —i en realitat no n'oferien gairebé cap—, alguns exiliats republicans decidiren aprofitar les grans plataformes internacionals de la guerra freda per tirar endavant els seus programes. Ho feren amb un compromís democràtic sincer i amb una voluntat pròpia. No eren ninots. Eren homes amb idees, amb biografia, amb ferides obertes i amb un projecte polític que volien preservar després de la derrota. Que un imperi els fes servir no significa que ells no intentessin servir-se també de l'imperi. La instrumentalització va anar en tots dos sentits. Washington els utilitzà per donar credibilitat d'esquerres i antifeixista a la seva ofensiva cultural. Ells utilitzaren els recursos, les revistes, els viatges, les beques i els contactes de Washington per mantenir viva una causa que les democràcies europees havien abandonat massa aviat.

Aquí rau l'ethos més difícil de jutjar i, justament per això, el més interessant. Els exiliats republicans que col·laboraren amb el Congrés no poden ser presentats com a herois purs ni com a agents venuts. Van actuar dins una estructura de poder que no controlaven, però no ho feren sense consciència, sense objectius

ni sense dignitat. Van acceptar una mediació contaminada perquè les alternatives eren escasses, perquè el franquisme continuava viu, perquè l'estalinisme els semblava una amenaça real i perquè l'exili, si volia existir políticament, necessitava plataformes internacionals. El resultat fou una història moralment imperfecta, però històricament fecunda. I potser aquesta és la lliçó més útil: en el segle XX, moltes causes justes van avançar per camins impurs. Reconèixer aquesta impuresa no obliga a negar la justícia de la causa. Obliga, simplement, a explicar-la sense consol.

4- L'eco al present: per què aquesta història ens interpel·la

La història del Congrés per la Llibertat de la Cultura podria acabar amb la dissolució definitiva de 1978 i amb el balanç propi de l'historiador: una operació cultural de dimensions extraordinàries, nascuda a Berlín el 1950, desemascarada el 1967, transformada després en Associació Internacional per la Llibertat de la Cultura i finalment extingida quan el món que l'havia fet possible ja havia començat a canviar. Aquest final seria ordenat, cronològic i suficient des del punt de vista institucional. Però deixaria fora la qüestió més incòmoda: la persistència del seu llegat.

El Congrés no pertany només al passat. No és una peça tancada de museu ni una curiositat de la guerra freda cultural. Interessa perquè moltes de les formes mentals, dels consensos ideològics, dels llenguatges polítics i de les relacions entre cultura i poder que ajudà a construir continuen projectant-se sobre el present. La seva història il·lumina una zona poc examinada de la cultura democràtica occidental: el moment en què la defensa de la llibertat, la lluita contra el totalitarisme, la construcció atlàntica, l'uropeisme liberal, l'anticomunisme, la moderació política i la diplomàcia encoberta van formar part d'un mateix sistema d'influència.

Amb totes les seves ombres, el Congrés aconseguí una cosa que avui costa de retrobar: posà en contacte intel·lectuals de països, llengües i tradicions molt diferents, i els feu participar en una conversa transnacional amb efectes reals sobre l'agenda política. Les revistes, les beques, els congressos, les traduccions, els comitès locals, els contactes entre l'Est i l'Oest, les xarxes llatinoamericanes i les iniciatives a la península Ibèrica van donar al pensament un pes polític que avui sembla excepcional. No es tractava només de publicar idees; es tractava d'organitzar-les, fer-les circular, connectar-les amb institucions i convertir-les en força cultural. El Congrés demostrà, amb mètodes sovint moralment problemàtics, que les idees podien ser infraestructura política.

Aquest contrast amb el present és una de les raons de la seva actualitat. Les societats democràtiques contemporànies pateixen una desconexió creixent entre les seves elits intel·lectuals, acadèmiques i institucionals, i les inquietuds efectives de sectors amplis de la ciutadania. Hi ha producció d'idees, però sovint no hi ha comunitat de recepció. Hi ha diagnòstics abundants, però pocs relats capaços d'ordenar l'experiència col·lectiva. Hi ha una enorme circulació d'opinions, però una capacitat reduïda d'articular projectes polítics compartits. El món del Congrés era un món de manipulació, però també de densitat intel·lectual organitzada. El nostre és un món de transparència formal molt més gran, però sovint amb menys capacitat de construir sentit comú democràtic compartit.

Hi ha, a més, una assignatura pendent que ve de la fi de la guerra freda. Quan el bloc soviètic es va esfondrar, els seus continguts ideològics, les seves institucions i la seva arquitectura simbòlica van quedar sotmesos a una revisió històrica implacable. La derrota fou visible i material. El comunisme soviètic perdé Estat, geografia, llenguatge de futur i autoritat moral. En canvi,

l'herència ideològica de l'altre bàndol no va patir una revisió equivalent. Molts dels seus pressupòsits van quedar incorporats al llenguatge ordinari de la democràcia liberal, de l'economia de mercat, de l'atlantisme i de l'ordre internacional occidental. Allò que havia estat part d'una batalla ideològica va passar a presentar-se com a simple normalitat.

Aquesta naturalització és decisiva. Una part del que encara avui sembla sentit comú polític occidental procedeix d'un llarg procés de sedimentació cultural promogut, també, per estructures de la guerra freda. No tot hi és fals, ni molt menys. La defensa de la llibertat, del pluralisme, de l'Estat de dret i de la dignitat de la persona no queda deslegitimada pel fet que hagi estat utilitzada per una potència. Però sí que cal examinar-ne la genealogia. La història del Congrés obliga a recordar que cap consens polític neix en l'aire. Els consensos es formen, es financen, es difonen, es defensen, es simplifiquen i, sovint, amaguen els conflictes que els van fer possibles.

El credo del “fi de les ideologies”, que marcà l'evolució del Congrés durant els anys seixanta, tingué una importància particular en aquesta sedimentació. Presentava el consens liberal occidental com una superació madura de les grans passions doctrinals del segle XX. El seu atractiu era evident: després del feixisme, de l'estalinisme, de la guerra mundial i de l'amenaça nuclear, la moderació podia aparèixer com una forma superior de civilització política. Però aquella doctrina comportava també una pèrdua. En declarar esgotades les grans ideologies, sovint relegava les particularitats locals, les memòries polítiques concretes i les tradicions democràtiques que no encaixaven del tot en el nou llenguatge del consens.

En el cas espanyol, aquest efecte fou especialment visible. La moderació antifranquista promoguda pel Congrés, el libera-

lisme de reconciliació, el diàleg entre interior i exili, la competència amb la política de reconciliació nacional del PCE i la voluntat d'anticipar una sortida democràtica al franquisme van tenir efectes positius. Ajudaren a crear espais de contacte, reduïren sectarismes, facilitaren ponts i prepararen llenguatges polítics que serien útils en la transició. Però també comportaren un preu: la perspectiva específica del republicanisme liberal quedà progressivament diluïda dins una gramàtica més àmplia, més conciliadora i més funcional al consens que s'estava preparant. La tradició democràtica de l'exili, amb la seva memòria institucional, la seva cultura republicana i les seves ferides polítiques, no desaparegué, però quedà parcialment sepultada sota la necessitat de construir una nova centralitat.

Aquesta qüestió no és menor. El retorn contemporani de la memòria democràtica i republicana, així com les tensions que encara desperta, indiquen que aquell passat no havia estat resolt del tot. La transició aconseguí establir una democràcia possible en unes condicions difícils, però també deixà zones d'ombra, silencis i tradicions parcialment desactivades. La història del Congrés permet veure que una part d'aquella desactivació no fou només producte de la política interna espanyola. Formava part també d'un clima internacional més ampli, marcat per la recerca de consens, per la contenció de les esquerres comunistes i per la preferència occidental per solucions moderades, administrables i compatibles amb l'ordre atlàntic.

La crisi actual del relat liberal s'entén millor des d'aquesta genealogia. El consens antitotalitari de la segona postguerra tingué una força immensa perquè s'alimentava d'una experiència històrica molt concreta: la destrucció provocada pels totalitarismes, la memòria del nazisme, la por de l'estalinisme i la necessitat de reconstruir democràcies estables. Però aquell consens

no ha estat substituït per una teoria nova capaç d'implicar de nou la ciutadania en la construcció de la democràcia. Durant dècades, la democràcia liberal va poder funcionar sobre un sòl moral heretat. Avui aquest sòl s'ha esquerdat, i el llenguatge institucional continua repetint fórmules que ja no tenen la mateixa capacitat de mobilització.

Aquí apareix la qüestió del compromís intel·lectual. Els intel·lectuals de la guerra freda podien equivocar-se, podien ser utilitzats, podien acceptar diners opacs o moure's dins xarxes contaminades, però encara creien que les idees podien orientar el curs de la història. Avui, en canvi, una part important de la vida intel·lectual pública sembla oscil·lar entre l'especialització acadèmica, la intervenció mediàtica breu, el comentari moral immediat i la prudència davant els límits del que és acceptable dir. El resultat és una pèrdua de força simbòlica. La raó pública pot ser impecable en els seus procediments i, alhora, incapaç de commoure, de convocar o de donar forma a una esperança democràtica compartida.

Aquesta debilitat té conseqüències polítiques. Quan la democràcia liberal no ofereix relat, quan la política es redueix a gestió, quan les institucions parlen un llenguatge que molts ciutadans perceben com aliè, el buit no resta buit. El patiment social, la inseguretats econòmica, la por al descens, la desorientació cultural i la sensació de pèrdua busquen llenguatges alternatius. Els troben sovint en els fervors identitaris, en les emocions fortes, en la nostàlgia, en la promesa d'ordre, en la simplificació populista i en la denúncia d'unes elits percebudes com a distants. Les forces polítiques que creixen als dos costats de l'Atlàntic no neixen només de la manipulació o de la ignorància. Neixen també de buits reals que el consens liberal no ha sabut omplir.

Per això repensar el compromís intel·lectual no és una qüestió ornamental. No és una nostàlgia d'un temps en què els escriptors signaven manifestos, les revistes tenien pes doctrinal i els congressos internacionals semblaven capaços d'influir en el món. És una necessitat democràtica. Cal tornar a pensar com es construeixen idees públiques capaces de vincular llibertat i responsabilitat, raó i emoció, memòria i futur, pluralisme i comunitat. El problema no és recuperar el vell model de l'intel·lectual de guerra freda, carregat de jerarquies, secrets i tuteles. El problema és trobar una forma nova de presència intel·lectual que no es limiti a administrar consensos esgotats ni a refugiar-se en la superioritat moral de qui no arrisca cap proposta.

El Congrés per la Llibertat de la Cultura deixa, en aquest sentit, una lliçó ambivalent però útil. Mostra fins a quin punt el poder necessita idees, però també fins a quin punt les idees corren el risc de ser absorbides pel poder. Mostra que els intel·lectuals poden ser instruments, però també que poden utilitzar els instruments disponibles per sostenir causes pròpies. Mostra que la llibertat pot ser un principi sincer i, alhora, una peça d'estratègia geopolítica. I mostra, sobretot, que cap democràcia pot viure indefinidament sense una cultura pública capaç d'explicar per què val la pena defensar-la.

5- Per acabar

El recorregut començava amb una escena precisa: abril de 1967, la revista *Ramparts*, uns documents aparentment discrets i l'ensorrament sobtat d'una ficció que havia durat disset anys. Des d'aquell punt hem anat a Berlín, a París, a Mèxic, a Budapest, a Munic i a l'Espanya vigilada del franquisme tardà. Hem passat pels Fets de Maig de Barcelona, per l'exili republicà, per les xarxes sindicals nord-americanes, per *Cuadernos*, pel Comitè Espanyol, pel "fi de les ideologies" i per la lenta desaparició d'aquells

homes que havien estat centrals mentre van ser útils i que van deixar de ser-ho quan la guerra freda cultural canvià de llenguatge. D'aquesta història en queden, sobretot, tres lliçons.

La primera és una lliçó de complexitat. El Congrés per la Llibertat de la Cultura no fou una conspiració pura ni una empresa innocent. Fou una operació encoberta de la política exterior nord-americana i, al mateix temps, una xarxa intel·lectual de gran vitalitat. Fou un instrument de poder i un espai real de creació, debat i contacte. Fou propaganda, però no només propaganda. Fou manipulació, però també producció cultural genuïna. La seva història obliga a sostenir una contradicció que resulta incòmoda: algunes causes justes avançaren per camins impurs, i alguns camins impurs produïren fruits intel·lectuals que no poden ser descartats sense empobrir la veritat històrica.

La segona és un deute amb els exiliats republicans que van participar en aquella trama. Gorkin, Madariaga, Araquistáin, Ignacio Iglesias, Víctor Alba, Enric Adroher Gironella, Carlos de Barai-bar, i tants altres noms avui massa poc presents en la memòria pública, no van ser simples peces d'un engranatge aliè. Van ser homes marcats per la derrota de 1939, per l'exili, per l'antifeixisme, per l'antiestalinisme i per la voluntat de mantenir viva una causa democràtica quan les democràcies occidentals havien decidit conviure amb Franco. Van ser utilitzats, certament. Però també van utilitzar les plataformes disponibles per continuar parlant d'Espanya, per sostenir xarxes, per publicar, per viatjar, per connectar l'interior i l'exili, i per recordar que la qüestió espanyola no podia quedar enterrada sota l'ordre de la postguerra. La seva trajectòria no exigeix hagiografia. Exigeix restitució.

La tercera és una pregunta sobre el present. Què significa avui el compromís intel·lectual en una democràcia liberal fatigada, travessada per polaritzacions, populismes, desigualtats, pors

identitàries i pèrdua de confiança en les institucions? La història del Congrés no ofereix un model a imitar. Seria absurd voler reconstruir aquell món de revistes patrocinades, congressos d'elit, diplomàcies encobertes i grans figures morals. Però sí que obliga a formular una exigència: la llibertat democràtica necessita una cultura pública capaç de pensar, argumentar, emocionar i orientar. Sense aquesta cultura, la democràcia queda reduïda a procediment, i el procediment, per si sol, difícilment resisteix quan les societats busquen sentit en altres llocs.

Aquesta és potser la conclusió més actual d'una història aparentment llunyana. El segle XX va ensenyar que les idees podien ser armes. El segle XXI hauria d'aprendre que també poden ser ponts, anticossos i formes de responsabilitat. El repte consisteix a comprometre's sense vendre la independència, a defensar causes sense convertir-se en instrument cec, a mantenir la lucidesa sense caure en la indiferència, i a parlar de llibertat sense oblidar mai qui finança, qui decideix, qui calla i qui paga el preu de les paraules. Aquesta pregunta no pertany només als homes del Congrés. Continua oberta. I continua sent nostra.

❧ BIBLIOGRAFIA

- Alba, Víctor. *Dos revolucionarios: Joaquín Maurín, Andreu Nin*. Madrid: Seminarios y Ediciones, 1975.
- Amat, Jordi. «Europeísmo, Congreso por la Libertad de la Cultura y oposición antifranquista (1953-1966)». *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales*, 21 (2009), pp. 55-72.
- Amat, Jordi. *Els «Coloquios Catalunya-Castilla» (1964-1971). Debat sobre el model territorial de l'Espanya democràtica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010.
- Barral, Carlos. *Los años sin excusa*. Barcelona: Barral, 1978.
- Braden, Tom. «I'm glad the CIA is "immoral"». *Saturday Evening Post*, 20 de maig de 1967.
- Bru Purón, Carlos María. *El Congreso por la libertad de la cultura y la oposición democrática al franquismo*. Madrid: Movimiento Europeo, 2009.
- Caudet, Francisco. *Hipótesis sobre el exilio republicano de 1939*. Madrid: Fundación Universitaria Española, 1997.
- Cesarani, David. *Arthur Koestler: the homeless mind*. Londres: Heinemann, 1998.
- Chester, Eric Thomas. *Covert Network: Progressives, the International Rescue Committee, and the CIA*. Armonk (Nova York): Sharpe, 1995.
- Christ, Michel. *Le POUM: histoire d'un parti révolutionnaire espagnol (1935-1952)*. París: L'Harmattan, 2005.

- Coleman, Peter. *The Liberal Conspiracy. The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Post-War Europe*. Nova York: Free Press, 1989.
- Dreyfus-Armand, Geneviève. *El exilio de los republicanos españoles en Francia: de la guerra civil a la muerte de Franco*. Barcelona: Crítica, 2000.
- Franco, Jean. *Decadencia y caída de la ciudad letrada: la literatura latinoamericana durante la guerra fría*. Barcelona: Random House Mondadori, 2003.
- Fuentes, Juan Francisco. *Luis Araquistáin y el socialismo español en el exilio, 1939-1959*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2002.
- Garcés, Joan E. *Soberanos e intervenidos. Estrategias globales, americanos y españoles*. Madrid: Siglo Veintiuno de España Editores, 2000.
- Glondys, Olga. *La Guerra Fría Cultural y el Exilio Republicano Español. «Cuadernos del Congreso por la Libertad de la Cultura» (1953-1965)*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2012.
- Grémion, Pierre. *Intelligence de l'anticommunisme: le Congrès pour la Liberté de la Culture à Paris, 1950-1975*. París: Fayard, 1995.
- Guixé i Corominas, Jordi. *L'Europa de Franco: l'esquerra antifranquista i la «caça de bruixes» a l'inici de la guerra freda: França 1943-1951*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
- Heine, Hartmut. *La oposición política al franquismo de 1939 a 1952*. Barcelona: Crítica, 1983.
- Hobsbawm, Eric. *Historia del Siglo XX. 1914-1991*. Barcelona: Crítica, 1998.

- Jeffreys-Jones, Rhodri. *The CIA and American Democracy*. Londres: Yale University Press, 2003.
- Kergoat, Jacques. *Marceau Pivert: socialiste de gauche*. París: Éditions de l'Atelier, 1994.
- Lucas, W. Scott. *Freedom's War: The American Crusade against the Soviet Union*. Nova York: New York University Press, 1999.
- Mangini, Shirley. *Rojos y rebeldes: la cultura de la disidencia durante el franquismo*. Barcelona: Anthropos, 1987.
- Marichal, Juan. «España y las raíces semánticas del liberalismo». *Cuadernos del Congreso por la Libertad de la Cultura*, XI (març-abril de 1955), pp. 53-60.
- Miłosz, Czesław. *El pensamiento cautivo*. Puerto Rico: La Torre, 1953.
- Morgan, Ted. *A Covert Life: Jay Lovestone, Communist, Anti-Communist and Spymaster*. Nova York: Random House, 1999.
- Ralston Saul, John. *Los bastardos de Voltaire. La dictadura de la razón en Occidente*. Barcelona / Buenos Aires: Editorial Andrés Bello, 2013.
- Ranelagh, John. *The Agency: The Rise and Decline of the CIA*. Nova York: Simon and Schuster, 1986.
- Saunders, Frances Stonor. *La CIA y la guerra fría cultural*. Madrid: Debate, 2001.
- Scott-Smith, Giles. *The Politics of Apolitical Culture. The Congress for Cultural Freedom and the Political Economy of American Hegemony*. Londres: Routledge, 2002.
- Service, Robert. *Historia de Rusia en el siglo XX*. Barcelona: Crítica, 2000.

Solano, Wilebaldo. *El POUM en la historia: Andreu Nin y la revolución española*. Madrid: Libros de la Catarata, 2000.

Taft, Philip. *Defending Freedom: American Labor and Foreign Affairs*. Nova York: Nash Publishing Company, 1973.

Viñas, Ángel. *El escudo de la República. El oro de España, la apuesta soviética y los hechos de mayo de 1937*. Barcelona: Crítica, 2007.

Wilford, Hugh. *The New York Intellectuals. From Vanguard to Institution*. Manchester: Manchester University Press, 1995.

Wilford, Hugh. *The Mighty Wurlitzer: How the CIA Played America*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 2008.

Xuclà, Jordi. *Els catalans en la guerra freda cultural i l'europeisme. Diverses vides en una vida*. Madrid: Los Libros de la Catarata, 2026.

Zagajewski, Adam. *En defensa del fervor*. Barcelona: Quaderns Crema, 2005.

Discurso de contestación

Excmo. Sr. Dr. Santiago Castellà Surribas

Excelentísimo señor Presidente de la Real Academia Europe de Doctores, miembros de su Junta de Gobierno, doctores y doctoras miembros en sus respectivas condiciones, méritos y cualidades, autoridades académicas y civiles presentes, distinguidas señoras y señores,

Nos convoca hoy aquí el solemne acto de ingreso del Doctor JORDI XUCLA que, como recipiendario, nos ha presentado su brillante lección de ingreso. El Dr. Jordi Xuclà Costa, nacido en Olot (Girona) en mayo de 1973, es un académico y profesional de reconocido prestigio en el ámbito de las Relaciones Internacionales, con una trayectoria consolidada que integra excelencia académica, producción científica de alto nivel y una extensa experiencia institucional en organismos nacionales e internacionales. Su perfil destaca por la combinación de investigación rigurosa, actividad docente continuada y una significativa contribución al desarrollo de la política exterior y la diplomacia parlamentaria.

El Dr. Xuclà es Doctor en Comunicación por la Universidad Ramon Llull (2023), con la tesis titulada “El impacto de la política exterior en la conformación de las identidades partidistas en España (2003-2019)”. Asimismo, es doctorando en Derecho y Economía por la Universidad San Pablo CEU, en la línea de Estudios Europeos y Relaciones Internacionales, con un proyecto centrado en el ingreso de España en el Consejo de Europa.

Su formación se completa con una Licenciatura en Derecho y un Diploma de Estudios Avanzados en Derecho Público por la Universidad de Girona, así como diversos programas de posgrado en defensa, liderazgo público, gestión institucional y ob-

servación electoral impartidos por instituciones como CESEDEN, IESE Business School, IE Business School y la Escuela Diplomática.

Desarrolla una intensa actividad docente en universidades españolas e internacionales. Actualmente es profesor asociado en la Universidad Abat Oliba CEU, la Universidad de Vic y la Universidad Ramon Llull, donde imparte asignaturas como Sistemas Político-Jurídicos, Teoría de las Relaciones Internacionales, Historia Política Europea y Teorías de la Integración Europea.

Ha ejercido también como profesor en la Universidad de Barcelona, la Universidad de Girona y la Universidad San Pablo CEU. En la Universitat Oberta de Catalunya desempeña funciones como profesor colaborador en mediación y resolución de conflictos, incluyendo la dirección de trabajos de fin de máster.

En el ámbito internacional, ha sido profesor visitante en la Universidad Peruana de Ciencias Aplicadas, la Marin Barleti University (Albania) y ADA University (Azerbaiyán), donde ha impartido docencia en diplomacia pública, negociación internacional y conflictos geopolíticos.

El Dr. Xuclà es miembro del grupo de investigación DIGILAB (Media, Strategy and Regulation). Su producción científica es amplia y especializada en diplomacia parlamentaria, política exterior, comunicación política y geopolítica.

Entre sus artículos más relevantes destacan: “Political communication in the 2020 Karabakh war”, “The long road to the Armenia–Azerbaijan peace agreement”, “Parliamentary Diplomacy as a Key Factor to Conclude the Monitoring Process of

the Council of Europe in Andorra and Monaco” y “El rol de la diplomacia parlamentaria en el acceso de España al Consejo de Europa”.

Ha publicado igualmente numerosos capítulos de libro en editoriales académicas de referencia. Entre ellos: “La ampliación de la Unión Europea como elección estratégica en un mundo en reconfiguración”, “The Euro-Mediterranean green agenda”, “El rol mediador del Consejo de Europa en la guerra entre Georgia y Rusia de 2008”, “La comunicación política a favor de una Europa de la Defensa” y “La contribución española a una Europa de las regiones y las ciudades”.

Es también autor y editor de monografías destacadas como “Presencia y aportación española en el Consejo de Europa”, la obra colectiva “Geopolitics and Diplomacy on the Ground” y el libro “Els catalans en la guerra freda cultural i l’europeisme: Diverses vides en una vida”.

El Dr. Xuclà ha desarrollado una destacada carrera política e institucional a lo largo de casi dos décadas. Fue Diputado en el Congreso de los Diputados de España (2004–2019) y previamente Senador (2000–2004), desempeñando funciones clave como portavoz en comisiones de Asuntos Exteriores, Defensa, Sanidad y Seguridad Nacional. En el ámbito político, estuvo vinculado durante décadas al espacio nacionalista catalán, siendo miembro de *Convergència Democràtica de Catalunya* (CDC) entre 1989 y 2016, donde también lideró su organización juvenil (Joventut Nacionalista de Catalunya) entre 1998 y 2002. Posteriormente formó parte del Partit Demòcrata Europeu Català (PDeCAT).

Su trayectoria institucional incluye su etapa como senador por Girona (2000–2004) y, posteriormente, como diputado

en el Congreso de los Diputados durante cinco legislaturas consecutivas (2004–2019), siempre por la misma circunscripción.

En el ámbito internacional, fue miembro de la Asamblea Parlamentaria del Consejo de Europa, donde ejerció como ponente de múltiples informes y presidente del Grupo ALDE (2014–2017). También ha participado en la Asamblea Parlamentaria de la OTAN, la Unión Europea Occidental y la Unión por el Mediterráneo. Asimismo, ha sido miembro del Comité de Elección de Jueces del Tribunal Europeo de Derechos Humanos y de la Comisión de Venecia.

Actualmente preside el Consejo Catalán del Movimiento Europeo y es vicepresidente del Consejo Federal Español del Movimiento Europeo.

A lo largo de su extensa trayectoria ha sido distinguido con numerosas condecoraciones internacionales, entre ellas la Orden del Mérito Civil (España), la Orden de la Estrella de la Solidaridad Italiana, la Orden del Mérito de Hungría, la Orden de Ucrania y la Orden de Grimaldi (Mónaco).

Interesante, innovadora, y valiente la lección que nos han presentado hoy y que forma parte de una amplia investigación que viene desarrollando los últimos tiempos. Este estudio no es tan solo un recorrido biográfico por algunos personajes clave del exilio antifranquista y del catalanismo político, si no y sobre todo es una mirada tridimensional, panorámica, a una época convulsa y compleja donde los mejores intelectuales de Europa hicieron una apuesta estratégica por la democracia, por la convivencia pacífica, y por el crecimiento y la reconstrucción económica europea, y que era también una reconstrucción política social y sobre todo moral.

Intelectuales catalanistas exiliados En Europa, con una doble conciencia de derrota, - la de la democracia y la del catalanismo-, que contribuyen desde su mirada y su reflexión a construir las bases de lo que luego será el autogobierno de Cataluña y la democracia de España. La Guerra Fría cultural y el proceso de construcción europea son el contexto en el que numerosas biografías construyen un futuro de esperanza tras la negra noche de la barbarie humana que supuso la Segunda Guerra mundial.. Como digo, este estudio no solo reconstruye trayectorias individuales, sino que plantea una interpretación más amplia: la integración del catalanismo antifranquista en el marco estratégico occidental y la centralidad del europeísmo como vector de legitimación política. Y es por ello, especialmente significativa su lectura crítica y la interpretación abierta del contexto histórico internacional en que se produce.

La lección sitúa correctamente su objeto de estudio en la confluencia de tres procesos históricos: la Guerra Civil española, la Segunda Guerra Mundial y la Guerra Fría. Esta triple fractura es clave para entender la evolución de las élites intelectuales y políticas catalanas exiliadas.

Tras 1945, Europa no solo estaba absolutamente devastada materialmente, sino también moralmente. El grado de degradación humana era absoluto. La destrucción masiva, el Holocausto y las crisis del liberalismo provocaron una redefinición del orden político. El autor acierta al subrayar que la integración europea no fue únicamente un proyecto idealista, sino una estrategia geopolítica para evitar tanto el resurgimiento del nacionalismo agresivo como la expansión del comunismo. Una respuesta inteligente, de la mano de Robert Schuman y Jean Monnet, capaces de entender la complejidad política de una Europa ocupada por las tropas aliadas donde la pugna de dos modelos político-económicos, e incluso morales, -liberalismo y

comunismo-, hacia casi imposible el resurgimiento de Europa. No era, y hay que resaltarlo, una salida inevitable el europeísmo, era sencillamente una solución deseable aunque compleja, que nos alejaba de aventuras neutralistas y terceristas (terceras vías) escasamente prudentes y realizables.

Uno de los aportes más interesantes de la lección que nos presenta es, a mi parecer, el de la incorporación del concepto de “guerra fría cultural”, explicitando que no se trataba solo de un enfrentamiento en el plano de bloques político-militares, sino de una lucha por la hegemonía intelectual. En unos momentos donde el socialismo revolucionario y el comunismo gozaban de una amplia consideración Intelectual en Europa, la construcción de un discurso liberal, radicalmente democrático y con claros componentes sociales tiene también que tender múltiples raíces, cuanto menos tres que podamos señalar: en primer lugar, la continuidad del pensamiento liberal recomponiéndose tras los duros ataques aniquiladores del totalitarismo ya sea de raíz fascista y nacionalsocialista, o de origen socialista revolucionario o comunista; en segundo lugar la evolución escarmentada de posiciones diversas que convergen a la centralidad del discurso liberal democrático; y en tercer lugar las complicidades anglosajonas, británicas y americanas, ayudando a la batalla cultural de Europa.

Este es síntesis y como mejor expresión el manifiesto de Oxford, el texto fundacional de la internacional liberal en 1947, y manifiesto fundamentador del moderno liberalismo político para la segunda mitad del siglo XX. Su redactado tiene una fuerza nuclear y fundamentada que hace que su vigencia perdure en el tiempo, más allá de ser la expresión de un momento refundacional elevadamente complejo, cuando afirma “Nosotros, liberales de 19 países, reunidos en Oxford, en una época de desorden, pobreza, hambre y temor provocados por dos guerras

mundiales; persuadidos de que esta situación del mundo es, en gran parte, debida al abandono de los principios liberales; expresamos nuestras convicciones en esta declaración:...”. Para pasar a afirmar la autonomía moral del ser humano como fundamento de toda construcción social: “El hombre es, ante todo y sobre todo, un ser dotado de la facultad de pensar y actuar bajo su propia autonomía, y de la capacidad de distinguir entre el bien y el mal”.

Como aportación personal, también en este esquema tridimensional -decadas más tarde- sitúo yo la creación de *Esquerra Democràtica de Catalunya* (E.D.C.) poco después de la muerte de Franco, a finales de 1975, por Joan Baptista Cendrós, que liderará Ramón Trías Fargas procedente de *Esquerra Republicana de Catalunya* (E.R.C.) junto con Jaume Casanovas, Josep Pi-Sunyer y Macià Alavedra. El peso de lo social en este “liberalismo reconstruido de postguerra”, ajeno a los azotes del neoliberalismo radical que vendrían de los años 80 es paradigmático: por señalar algunos detalles la definición ideológica de E.D.C. incluía el radicalismo político, el federalismo, la cogestión y la nacionalización de grandes empresas. O por ejemplo su primera escisión, protagonizada por Jaume Casanovas derivó en la creación del llamado *Partit Social Demòcrata de Catalunya* (P.S.D.C.) que luego constituiría junto con el Partido Demócrata Popular la Coalición Social-Liberal. Más adelante, en diciembre de 1977 Josep Pi-Sunyer también abandonaría E.D.C. para fundar la *Agrupació Catalana d’Esquerra Liberal* que en agosto de 1978 se incorporó a E.R.C., y E.D.C. finalmente, tras largas discusiones, se fusionaría con *Convergència Democràtica de Catalunya* el 27 de junio de 1978. Me gusta recordarlo al hilo de la lección hoy presentada, porque, y creo que también es explicativo de estos contextos, los jóvenes de Esquerra Democràtica de Catalunya, que tenían su propia organización,

llamada *Joventuts d'Esquerra Liberal* (J.E.L.), recelosos de la confluencia de organizaciones juveniles en la Joventut Nacionalista de Catalunya (J.N.C.), decidieron mantener aparte una organización política juvenil de izquierda liberal a las que denominaron Moviment de Crítica Radical (M.C.R.). Fundador, y con un fuerte liderazgo sobre la misma, fue nuestro compañero académico de esta Real institución, Joan Francesc Pont Mestre, quien asumirá de la mano del M.C.R. Importantes y decisivas responsabilidades en la Federación Internacional de Jóvenes Liberales y Radicales (I.F.L.R.Y.), así como en las estructuras de las comunidades europeas de esta organización LY-MEC -European Liberal Young-. Ya en los años 90, los jóvenes que abandonábamos el ya casi extinto partido de Adolfo Suárez Centro Democrático y Social (y en Catalunya “*Joves Liberals y Progressistas*”) daríamos una segunda vida al *Moviment de Crítica Radical* como referente ya casi ininteligible del liberalismo progresista y el radicalismo político.

Volviendo a la lección de hoy, el autor muestra cómo organismos como el Congress for Cultural Freedom actuaron como redes de influencia, financiadas indirectamente por Estados Unidos, incluso por medio de su Agencia Central de Inteligencia (CIA). Estas estructuras fueron esenciales para promover una cultura política liberal y crecientemente anticomunista en el contexto europeo.

El análisis de la evolución del régimen franquista desde su proyección internacional, en la lección de ingreso, es especialmente sólido. Nos describe el paso de España aislada -estado paria- (1945-1947) a una España aliada estratégica del bloque occidental liderado por EE.UU. (década de 1950). En alguna publicación he estudiado que significó en este contexto el Concordato e España con la santa Sede de 1953, que actuó como legitimador internacional para salir del aislamiento tras la post-

guerra mundial. La Guerra Fría supuso así una transformación de la percepción del franquismo: de régimen fascista aliado al nazismo a *reserva espiritual de occidente* y bastión anticomunista. Este cambio en las alianzas y comprensiones internacionales es clave para explicar la supervivencia del régimen.

El núcleo de esta lección es el estudio de figuras como Josep Trueta, Josep Xirau y Enric Adroher. Figuras intelectuales que ilustran esta adaptación ideológica progresiva desde el exilio. Se observa en ellas un desplazamiento del socialismo democrático o incluso de las proximidades al comunismo, hacia el liberalismo y el europeísmo; no solo desde pragmatismo que exigía el contexto político y la complejidad del momento, si no también desde el progresivo convencimiento ideológico y de nuevas miradas hacia la realidad y el futuro.

La propuesta defiende que el europeísmo fue el marco político que permitió conectar el exilio antifranquista, progresivamente alejado del comunismo, con las instituciones internacionales y las dinámicas mundiales. Ya durante los años 40 habían surgido múltiples organizaciones europeístas como Unión Europea de Federalistas, la Liga Europea de Cooperación Económica, el Movimiento Europa Unida o las Nuevas Equipos Internacionales, que convergieron en el Congreso de La Haya y posteriormente en el constituido Movimiento Europeo Internacional.

El gran Congreso Europeo de La Haya de 1948 deviene así como un hito o momento fundacional de la dinámica que el autor nos explica. Un europeísmo de fundamentación muy amplia e inclusivo, pero que también sirvió como filtro ideológico de concepciones totalitarias, en ambos extremos del panorama político europeo y de las naciones europeas, incompatibles con un proyecto de clara raíz democrática y liberal. El Congreso de La Haya fue un momento fundacional del europeísmo. Reunió

a cientos de intelectuales y políticos para debatir la creación de instituciones europeas. El nacionalismo catalán tuvo una presencia destacada a través de Trueta y Xirau, cuya huella perdurará como se nos ha explicado. El Congreso impulsó la creación del Movimiento Europeo Internacional y sentó las bases para el Consejo de Europa.

Como resultado evidente Del Congreso de La Haya el 25 de octubre de 1948 en una reunión en Bruselas que constituirá oficialmente el movimiento europeo internacional (MEI). Su primer presidente será Léon Blum (1948-1950) y posteriormente Richard Coudenhove-Karlegi, Winston Churchill, Alcide de Gasperi, Robert Schuman i Paul-Henry Spaak.

Este es un hito importante en la trayectoria intelectual de los protagonistas de la lección que hoy se nos ha presentado, sin embargo los frutos políticos del Congreso de La Haya son más complejos de valorar. Pues Winston Churchill, siguiendo la lógica de sus intereses más ideológicos, más que la de un europeísmo integracionista y unitario, impulsará, en el año 1949, en Londres, la creación del Consejo de Europa como una organización intergubernamental política ideológica que, como he expresado en otras publicaciones, pretendía ser la referencia ideológica del Occidente liberal democrático frente al bloque comunista liderado por la URSS. El primer fruto del Consejo de Europa, potente y que ha perdurado con vigor en el tiempo es el Convenio Europeo para la protección y salvaguarda de los derechos humanos y libertades fundamentales, hecho en Roma en 1950, y de cuyo texto surge la creación del Tribunal Europeo de Derechos Humanos, aún hoy vigente y en pleno funcionamiento, con sede en Estrasburgo y que tantos buenos destinos ha dado a Europa los últimos 60 años. Mucho y muy valorable es la acción del Consejo de Europa que supo redefi-

nirse y reconstruirse tras la guerra fría para pasar a ser la organización defensora de la democracia, los derechos humanos, el estado de derecho, la diversidad identitaria y lingüística, y la autonomía local y regional, en la Europa de la posguerra fría.

Pero con independencia de ello, la voz fuerte del Congreso Europeo de La Haya quedaba tan solo, de la mano de Churchill, en una organización intergubernamental cuyo recorrido estaba aún por ver. Sería la audacia de Robert Schuman y de Jean Monet la que, el 9 de mayo de 1950. Plantearía una estrategia nueva bajo la idea fuerza de que Europa no se haría de golpe si no se haría mediante realizaciones concretas, creando solidaridades de hecho, y por eso invitaban a Alemania a confluir con Francia en la creación de una primera Comunidad Europea del Carbón y del Acero, -con Bélgica, Países Bajos, Luxemburgo e Italia- y germen de la actual Unión Europea.

Volviendo al Movimiento Europeo Internacional, Salvador de Madariaga no tardará en impulsar la creación de un Consejo federal español del Movimiento Europeo Implicando, además de al socialista Indalecio Prieto, al nacionalista catalán Carles Pi i Sunyer y al lendakari en el exilio Aguirre. Posteriormente Carles Pi i Sunyer presidirá el Consejo catalán del movimiento europeo dentro del federal Consejo español y en cuyo secretariado encontraremos junto a Enric Adroher “Gironella”, Josep Rovira i Joan Sauret, a Josep Sans quien años después tendría un peso decisivo en la constitución de la primera logia masónica liberal en el postfranquismo, dentro del Distrito Catalano-Balear de la Gran Logia Simbolica Española, la denominada *Logia Minerva i Lleialtat*, que se estableció en la calle Avinyó de Barcelona, en el mismo edificio donde había tenido su templo la Logia Leialtat, en la que se iniciaron los Presidentes Luis Companys y Josep Irla.

Interesante también la reflexión que se realiza sobre los encuentros internacionales conocidos como el *Contubernio* de Múnich en 1962, son otro de los hitos del antifranquismo europeísta, a pesar de las profundas divisiones existentes entre la oposición española y las diversas valoraciones de las que fue objeto. Se trataba de V Congreso del Movimiento Europeo, celebrado en la capital bávara entre el 5 y el 8 de junio de 1962, en una situación socialmente convulsa en el interior de España con diversas huelgas en la cuenca minera asturiana, y tras el intento fallido de ingresar como socio en la Comunidad Económica Europea, que recibió el frío rechazo de los miembros fundadores.

En dicho V Congreso, el gran articulador era Salvador de Madariaga, y su idea y la que este congreso suponía el fin de la guerra civil España. Paradigmática también es la participación de Dionisio Ridruejo figura intelectual con sus inicios políticos vinculados a las camisas viejas de Falange y al entorno de José Antonio Primo de Rivera y que desarrollaría una interesante evolución hacia posiciones social liberales, describiendo su ideario político con la trilogía: en lo político demócrata, en lo cultural liberal y en lo económico social. Su muerte, antes de iniciarse la transición, nos privó de un personaje de referencia cuya continuidad política con escaso acierto se articuló precariamente en torno a un partido Reforma Social Española, de Cantarero del Castillo, y que tras su fracaso de las primeras elecciones se disolvería malbaratando el legado político del pensador. Ninguneado por los entornos de la generación del 50 y los intelectuales que como Barral y Goytisolo se reunían en tertulia la Plaza Real de Barcelona, su destierro en Alella dejó pocas conexiones con la cultura catalana antifranquista del momento. La correspondencia durante los años 50 entre Dionisio Ridruejo y Carles Riba, en torno a los festivales de poesía celebrados en Segovia, Salamanca y Santiago de Compostela,

muestra en este mismo contexto las posibilidades del diálogo entre los intelectuales de Cataluña con el resto de España. El Partido Comunista de España (PCE), desubicado tras la Guerra Civil entre el Maquis y sus dependencias soviéticas, se negó a participar, pero fueron al V Congreso representantes del interior y del exilio, hasta un total de 118 políticos e intelectuales de todo el espectro político, desde monárquicos liberales hasta sectores demócrata-cristianos, socialdemócratas, republicanos, y nacionalistas vascos y catalanes. El franquismo reaccionó con desproporcionada ira, decretando el confinamiento o el exilio de diferentes participantes; y en el interior, el llamado contubernio fue un nuevo instrumento de lucha interna del régimen entre monárquicos y falangistas. Gabriel Arias Salgado el ministro de Franco que propuso la exacerbada reacción fue al poco tiempo sustituido por Manuel Fraga Iribarne. La Comunidad Europea, tras estos hechos y represalias rechazó con contundencia la aproximación asociativa que realizaba España, tremendamente influida por la airada reacción antieuropeísta del franquismo.

Como pone de manifiesto la investigación presentada, los exiliados catalanes desempeñaron un papel clave en la internacionalización de la oposición al franquismo. Desde Londres, París y otros centros, desarrollaron estrategias para influir en la política internacional. El Consell Nacional Català y otras organizaciones intentaron representar a Cataluña en el exterior, aunque existieron tensiones internas con el gobierno en el exilio liderado inicialmente por Josep Irla y después también con Josep Tarradellas.

Las figuras clave de Josep Trueta, cirujano exiliado en Oxford, que desarrolló un prestigioso método médico, para las fracturas y heridas de guerra abiertas, que le convirtió en figura influyente en los círculos británicos. Comprendió rápidamente la lógica

de la Guerra Fría y defendió la necesidad de adaptar la causa catalana al nuevo contexto internacional.

Luego, Josep Xirau, intelectual y político socialista, fundador de la Unió Socialista de Catalunya, cuya trayectoria refleja el drama del exilio, pasando de ser prestigioso catedrático y diputado, a un funcionario internacional en organismos como la UNESCO y la ONU.

Enric Adroher (Gironella), antiguo militante del Partido Obrero de Unificación Marxista (POUM) de raíz antiburocrática y trotskista, que evolucionó progresivamente hacia posiciones socialdemócratas y europeístas. Su experiencia refleja el tránsito de una izquierda revolucionaria hacia un compromiso con la democracia liberal y el federalismo europeo.

Así, tal y como se nos ha explicado, la Guerra Fría no solo fue militar o política, sino también, y quizás sobre todo, cultural. El Congreso por la Libertad de la Cultura promovió valores democráticos y anticomunistas, financiado parcialmente por fundaciones estadounidenses. Intelectuales españoles y catalanes participaron en estas redes, contribuyendo a la difusión de ideas europeístas y democráticas. En el contexto del socialismo español sirva también como ejemplo de dicha evolución la figura de Luis de Araquistáin, del obrerismo revolucionario al social liberalismo.

Hay que resaltar que el europeísmo desempeñó un papel clave en la transición democrática española, como uno de los vectores de cambio que ponían fin al tradicional aislamiento y daban paso a la necesaria y urgente modernización de España tras los parcos resultados del desarrollismo económico franquista. El Consejo de Europa ejerció presión para la democratización.

Ya al principio de la transición política, en pleno periodo constituyente, en 1977, España se integró en el Consejo de Europa, consolidando su voluntad de retornar al ámbito democrático europeo. De hecho, el europeísmo y su aliado internacionalista, forman parte de la mejor tradición intelectual del pensamiento político español. En la propia idea de la institución libre de enseñanza estaban los ideales europeístas y el europeísmo se veía como una manera de modernizar España dando un salto al tradicional aislamiento al que le había sometido el integrismo político antiafrancesado y antiliberal. Es interesante resaltar como se da un grupo intelectual en torno a la institución libre de enseñanza el que promoverá un Comité Español Pro-Sociedad de Naciones impulsando y defendiendo la necesaria participación de España en la organización internacional universal, y la Liga de las Naciones, creada tras la Primera Guerra mundial, y que será el precedente del posterior orden internacional de posguerra articulado en torno a la Organización de las Naciones Unidas. Nombres como los de Salvador de Madariaga, o Pablo de Azcárate que fue director de la sección de minorías nacionales, y étnicas, religiosas y lingüísticas, o Rafael de Altamira, Julio Álvarez del Vayo, Luis Araujo, entre tantos otros a los que se une el nombre de Francesc Maspons i Anglasesell.

El firme carácter liberal y europeísta del krausismo español encontrará un claro reflejo anticomunista en la figura de Fernando de los Ríos, que encabezando una delegación del Partido Socialista Obrero Español para conocer la Rusia soviética, retornó -tras su experiencia convulsa con Lenin al preguntar por la libertad, y tener la lenilista respuesta de “¿libertad para qué?”, afirmando con contundencia De los Ríos : “libertad para ser libres”- escribiendo *Mi viaje por la Rusia soviética* que marcará el distanciamiento del PSOE de las posiciones soviéticas, orientándose hacia fórmulas de socialismo democrático desde muy

temprana edad. Fernando de los Ríos como el alma humanista y liberal del socialismo español encaja perfectamente en esta visión contextual de una posguerra mundial convulsa y decisiva.

En definitiva, encontramos en la lección de hoy y en el amplio estudio desarrollado para dar forma a la misma, un recorrido apasionante por la historia de la reconstrucción de Europa que coincide con la historia de la recuperación de las libertades y de la lucha antifranquista en España, y que coincide además con la voluntad exiliada del catalanismo político de aportar, desde la cultura e identidad catalanas y el ejercicio del propio autogobierno, a la tradición del humanismo liberal al conjunto de Europa y del mundo. Ahora, en época de nuevos populismos, de eslóganes y twitters frente (o contra) el pensamiento profundo, nos conviene más que nunca recuperar la historia de quienes en algún momento se vieron tentados por apasionados cantos de sirena y supieron encontrar en la centralidad y el equilibrio respuestas muy profundas, muy radicales, muy pensadas, cultivadas desde hace muchos años, frente a populismos, autoritarismos y exclusiones, vengan o vinieren tapadas por las banderas que vengan. No hay ideal más alto ni aspiración más profunda para la humanidad que la desconsiderar al ser humano como dotado de dignidad en la seminal proclamación de que todos los seres humanos nacen libres e iguales en dignidad y derechos y, dotados como están de razón y conciencia, deben comportarse fraternalmente los unos con los otros.

Por lo tanto, sea muy bienvenida su lección de ingreso que le honra, capacitado como lo está, para formar parte de esta más que centenaria institución, la Real Academia Europea de Doctores, que hace de la ciencia, el conocimiento, las humanidades, el debate y la investigación, el corazón de una voluntad académica para contribuir a construir un mundo mejor. Doctor Jordi Xucla, con sus palabras de hoy no solo nos ha demostrado su

ya reconocida capacidad académica y docente, sino sobre todo su voluntad de trabajar por un conocimiento que nos aporte instrumentos para transformar la realidad y construir, desde la tradición del humanismo ilustrado que nos caracteriza, una sociedad mejor. Las dificultades del exilio, de las fracturas familiares, de la vivencia de la guerra, de la mirada a la crueldad y a la deshumanización, del miedo y del terror, hoy nos permiten contemplar, en tu trabajo, como florecen también grandes hombres, grandes ideas, como se repiensen las biografías personales, y se persiste en la construcción de respuestas colectivas. Creo sinceramente que el liberalismo, en su sentido político y ético, ha sido una gran fuerza transformadora y de progreso de la humanidad; y que todo cuanto contribuya a recuperar su aliento y a resituarlo en el debate público nos ayudará a prevenir cánceres populistas y totalitarios como los que ya ha vivido Europa. Una Europa que escasamente escarmentada afronta los retos de una transformación digital revolucionaria olvidando, en no pocas ocasiones, sus mejores aprendizajes. Y así, comprendemos también que en nuestras vidas, por ejemplares que las queramos, hay contradicciones y sinsentidos, porque aspiramos a hacernos mejores cada día y esa tarea heroica nunca estará exenta de errores y rectificaciones.

Dr. Jordi Xucla, gracies, moltes felicitats i sigueu molt benvingut.

**PUBLICACIONES DE LA REAL ACADEMIA
EUROPEA DE DOCTORES**

Publicaciones

Revista RAED Tribuna Plural

Santiago J. Castellà Surribas. Actualmente es **Presidente de la Autoridad Portuaria de Tarragona**, en el Port de Tarragona, desde noviembre de 2024; **licenciado en Derecho** por la Universidad de Barcelona; **licenciado en Ciencias Políticas** por la Universidad Nacional de Educación a Distancia; **Postgrado en Estudios Europeos e Internacionales**; **Master en Seguridad, Paz y Defensa** por el Instituto Universitario General Gutiérrez Mellado; **Doctor en Derecho Internacional** por la Universidad de Barcelona.

Durante 25 años ha sido profesor del Departamento de Derecho Público de la Universidad Rovira y Virgili, -donde ha impartido asignaturas de Derecho internacional, Derecho de la Unión Europea, Derechos Humanos y Cooperación internacional-.

Ha sido **Decano de la Facultad de Ciencias Jurídicas de la URV**; y **Vicerrector de Relaciones Externas e Internacionales**, de la URV. **Presidente de la Comisión de Política Lingüística de la Xarxa Vives de Universidades**. Fue **Director del primer Plan de Acción Exterior de la Generalitat de Catalunya**. 2010-12. **Director del Master de Derecho Ambiental**, del **Master en Gestión Global de la Inmigración**, del **Postgrado en Smart City**, del **Master en Cooperación Internacional al Desarrollo**, del **Master en Justicia Penal Internacional**, y **Director del Master internacional "Smart City Management"** con la U.B.

Tiene más de una cincuentena de publicaciones sobre Derechos Humanos, protección internacional de las minorías, diferentes aspectos de Derecho Internacional Público, y relaciones del Estado con las confesiones religiosas.

Ha sido impulsor de la **Fundación Tarragona Smart Mediterranean City**; y **Director de la Cátedra Tarragona Smart Mediterranean City de la Universidad Rovira y Virgili**. Es **Director científico del Observatorio Desaparición forzada de Menores (ODFM)** que lucha para clarificar el robo de bebés en España durante el franquismo.

Académico de Número y miembro de la Junta de Gobierno de la Real Academia Europea de Doctores-Barcelona 1914 (RAED) de la que es **Secretario General Adjunto y Secretario General de la Fundación Pro-RAED**.

«Que un projecte com el Congrés per la Llibertat de la Cultura presentat davant el nom com a referent de la llibertat intel·lectual es beneficiés també de finançament encobert forma part de les ambigüitats de la guerra freda cultural.»

«Els antics militants del POUM havien quedat en terra de ningú: derrotats per Franco, perseguits per l'estalinisme i incòmodes per a molts dels seus. La guerra freda cultural els va oferir un nou horitzó d'acció política i una manera de convertir les ferides de 1937 en combat antitotalitari.»

«L'europèisme de postguerra va néixer com una resposta civilitzadora al desastre europeu, però també com un instrument de contenció: compartir sobirania, reconstruir democràcies i integrar economies era una manera d'impedir una nova guerra europea i, al mateix temps, de frenar l'expansió política i cultural del comunisme soviètic.»

Jordi Xuclà Costa

1914 - 2026

Col·lecció Reial Acadèmia Europea de Doctors

Generalitat
de Catalunya

